

Міністерство освіти і науки України
Ministry of Education, Science of Ukraine

Херсонський державний університет
Kherson State University

ПІВДЕННИЙ АРХІВ
SOUTH ARCHIVE

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск
Issue

— XXXIV

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації, серія KB № 7938, зареєстровано 29.03.2003.

Журнал включено до наукометричної бази даних Index Copernicus (Республіка Польща)

Затверджено відповідно до рішення вченої ради Херсонського державного університету» (протокол від 27.09.2021 р. № 3)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Водотика Сергій Григорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету.

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Черемісін Олександр Вікторович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонського державного університету.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Гречко Денис Сергійович – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України.

Дрозд Роман Михайлович – доктор історичних наук, професор, професор Інституту історії Академії поморської в Слупську, Польща.

Котлярчук Андрій – доктор історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту сучасної історії Школи історичних та сучасних студій Університету Седертерна (Стокгольм), Швеція.

Пархоменко Владислав Анатолійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

Рижева Надія Олександрівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

Робак Ігор Юрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету.

Офіційний сайт видання: <http://pahs.journal.kspu.edu>

Південний архів (історичні науки): Збірник наукових праць. Випуск XXXIV. – Херсон : ХДУ, 2021. – 48 с. © ХДУ, 2021

Certificate on state registration of printed mass medium, series KV No 7938, registered on 29.03.2003.

The journal is included in scientometric database Index Copernicus (the Republic of Poland)

Approved by the Decision of Academic Council of Kherson State University (protocol No 3, 27.09.2021)

EDITOR DIRECTOR:

Vodotyka Serhii Hryhorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University.

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Cheremisin Oleksandr Viktorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University.

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Hrechko Denys Serhiiiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Research Associate at the Department of Archeology of the Early Iron Age, Institute of Archeology of the NAS of Ukraine.

Drozdz Roman Mykhailovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Institute of History, Pomeranian Academy in Slupsk, Poland.

Kotliarchuk Andrii – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Research Associate of the Institute of Contemporary History of the School of Historical and Modern Studies, Södertörn University (Stockholm), Sweden.

Parkhomenko Vladyslav Anatoliiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University.

Ryzheva Nadiia Oleksandrivna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History, V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University.

Robak Ihor Yuriiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Social Sciences, Kharkiv National Medical University.

Official website of edition: <http://pahs.journal.kspu.edu>

South Archive (Historical Sciences): Collected papers. Issue XXXIV. – Kherson : Kherson State University, 2021. – 48 p. © KSU, 2021

ЗМІСТ

Батенко Г. В. ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ РЕГІОН: ФРАНЦУЗЬКА СКЛАДОВА (КІНЕЦЬ ХVІІІ–ХІХ СТОЛІТТЯ)	5
Водотика С. Г., Чаура І. ЄВРЕЇ ХЕРСОНА СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ У ЗАПИСКАХ ПОДОРОЖНІХ	10
Дрозд Р. ПРОБЛЕМА УПОРЯДКУВАННЯ ПОХОВАНЬ ТА ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ВОЇНІВ УНР У ПОЛЬЩІ В 1989–2005 РОКАХ	16
Коновалова Г. В. ДОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД ПРОЦЕСУ ДОСЛІДЖЕННЯ АКАДЕМІЧНИХ ШТАТІВ УНІВЕРСИТЕТІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....	22
Кузовова Н. М. ДОКУМЕНТИ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ НА ХЕРСОНЩИНІ.....	27
Митрофаненко Ю. С. КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ ЧИ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1918? ГЕОГРАФІЧНИЙ КАЗУС КНИГИ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВА-ОВСІЄНКА «ЗАПИСКИ ПРО ГРОМАДЯНСЬКУ ВІЙНУ»	34
Черемісін О. В. СПЕЦІАЛЬНІ, ДОДАТКОВІ ТА ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАКОНИ ДЛЯ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.	39

CONTENTS

Batenko H. V. SOUTH UKRAINIAN REGION: FRENCH COMPONENT AT THE END OF XVIII – XIX CENTURY	5
Vodotyka S. H., Chaura I. KHERSON JEWS OF THE MID-NINETEENTH CENTURY IN TRAVEL NOTES.....	10
Drozd R. THE PROBLEM OF BURIAL ORGANIZATION AND HONORING THE MEMORY OF UNR SOLDIERS IN POLAND IN 1989–2005	16
Konovalova H. V. PRE-REVOLUTIONARY PERIOD OF THE STUDY OF ACADEMIC STAFFS OF THE UNIVERSITIES IN NADDNIPRYANSKA UKRAINE OF THE SECOND HALF OF THE XIX TH – BEGINNING OF THE XX TH CENTURY	22
Kuzovova N. M. DOCUMENTS ON THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN THE KHERSON REGION	27
Mytrofanenko Yu. S. KATERYNOSLAV OR ELYSAVETGRAD REBELLION 1918? GEOGRAPHIC MISHAP VOLODYMYR ANTONOV-OVSEENKO BOOK “NOTES ABOUT CIVILL WAR”	34
Cheremisin O. V. SPECIAL, ADDITIONAL AND INDIVIDUAL LAWS FOR THE MUNICIPAL GOVERNMENT OF THE SOUTH OF UKRAINE IN THE LATE 18 TH – THE FIRST HALF OF THE 19 TH CENTURY	39

УДК 94(477.7)«17/18»

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-34-1>

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ РЕГІОН: ФРАНЦУЗЬКА СКЛАДОВА (КІНЕЦЬ XVIII–XIX СТОЛІТТЯ)

Батенко Ганна Вячеславівна,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії, археології та методики
викладання
Херсонського державного університету
batenkohann@gmail.com
orcid.org/0000-0001-7007-4708*

Мета роботи. Південь сучасної України географічно та історично завжди був особливо цікавим для дослідників. Його географічні показники дають можливість проаналізувати теорії виникнення людини, розвитку, формування людського суспільства під впливом кліматичних умов до його найвищого ступеня – власної незалежної держави. Достатньо популярні концепції, розраховані на штучне об'єднання та насильницьке зближення народів на території царської Росії, радянської держави не витримали випробування часом та історією. Використання поняття Південноукраїнський регіон вимагає визначення: ми вільно переміщуємося територією сучасних Херсонської, Одеської, Миколаївської, Запорізької областей та Автономною республікою Крим. **Результати та наукова новизна дослідження.** Присутність французької компоненти в культурі, історії, ментальності населення краю дають підстави для рефлексій, щодо демографічних даних. Відносно невелика кількість представників Франції справила вплив на культуру, економіку, внутрішню політику, самоідентифікацію мешканців нашого краю. Відповідно, німецька колонія, шведське село, болгарські, грецькі поселення в історії краю присутні і досліджуються, щодо французів – таких чітких характеристик немає.

Ключові слова: регіональна історія, демографічні дослідження, Південь України, французька культура, освіта, релігійний чинник.

SOUTH UKRAINIAN REGION: FRENCH COMPONENT AT THE END OF XVIII – XIX CENTURY

Batenko Hanna Viacheslavivna,
*PhD in History, Senior Lecturer at the Department
of History, Archeology and Teaching Methods,
Kherson State University
batenkohann@gmail.com
orcid.org/0000-0001-7007-4708*

The purpose of the work. The south of modern Ukraine has always been geographically and historically particularly interesting for researchers. Its geographical indicators make it possible to analyze theories of the origin of man, development, formation of human society under the influence of climatic conditions to its highest degree - its own independent state. The Soviet state's rather popular concepts, designed to artificially unite and forcibly bring peoples together in tsarist Russia, have not withstood the test of time and history. The use of the concept of the South Ukrainian region requires a definition: we move freely through the territory of modern Kherson, Odessa, Mykolaiv, Zaporizhia regions and the Autonomous Republic of Crimea.

Results and scientific novelty of the study According to the chronology, scientists use the names Little Russia, New Russia, contained in primary sources, archival documents, memoirs, correspondence. The presence of the French component in the culture, history, mentality of the population of the region give grounds for reflections on demographic data. A relatively small number of representatives of France have influenced the culture, economy, domestic policy, self-identification of the inhabitants of our region. Accordingly, the German colony, the Swedish village, the Bulgarian, Greek settlements in the history of the region are present and studied, as for the French - there are no such clear characteristics.

Key words: regional history, demographic research, South of Ukraine, French culture, education, religious factor.

Вступ. Французька революція, Наполеонівські походи та низка подій XVIII–XIX століть вразили Європу й спричинили активацію міграційних процесів, що базувались на економічних, політичних, релігійних ідеях та бажанні окремої людини знайти кращу долю на чужині. Сучасний Південноукраїнський регіон за кліматичними показниками виявився привабливим для іноземців.

Мета роботи: проаналізувати роль представників Франції у процесі формування багатонаціонального південноукраїнського суспільства, дослідити можливості відносно нечисленної групи іноземців увійти в політичні, економічні, культурні сфери розвитку

регіону і створити «французький дискурс», «французький смак», «французьку моду», що відбито сьогодні у назвах вулиць, скверів, нашій мові.

Виклад основного матеріалу. Видатний український науковець, етнолог, історик, доктор історичних наук, директор Інституту народознавства НАН України, професор С. П. Павлюк, аналізуючи перспективи української етнографії, яка активно засвоювала й переосмислювала загальносвітовий етнологічний досвід перші роки української незалежності зазначав, що необхідно враховувати «етноутворюючі чинники, взаємозв'язки біогенетичних, соціогенних та психогенних рівнів функціонування етнічних спільнот...»

(Павлюк, 1995: 65–67). Вчений має рацію, обстоюючи необхідність зробити історичне дослідження міждисциплінарним, поєднати у ньому такі вузькі дисципліни, як етнодемографія, етносоціологія, ареальна географія, загальна і порівняльна географія, етнічна антропологія, етнолінгвістика, етнопсихологія (Павлюк, 1995: 65–67). Досліджуючи багатонаціональне суспільство Півдня України, історію формування міського та сільського світів, становлення та функціонування культурних зв'язків, акцентуючи увагу на французькому елементі, підтримуємо позицію науковця, що історичні розвідки об'єднують методологічні засади дисциплін, які допомагають скласти цілісну картину у певному географічному та хронологічному вимірі.

Роль французької складової у житті краю зручно аналізувати за традиційною схемою: політичний, економічний, релігійний, нарешті, культурний шлях французів у бік Півдня України. Офіційний політичний портрет повноцінно репрезентують видатні історичні постаті: Арман Емманюель Софія Септіманія де Віньєро дю Плессі, герцог д'Егільон, герцог де Фронсак, герцог де Рішельє або русифіковано Еммануїл Йосипович Рішельє – перший градоначальник Одеси та Луї Олександр Андро де Ланжерон, російською Олександр Федорович Ланжерон – генерал-губернатор Новоросійського краю у 1815–1823 роках. Економічну картину доповнюють підприємці у різних галузях промисловості: комерції радник Вільгельм Рув'є (Багалий, 1889), директор заводу по створенню стеаринових свічок Пісант'є, керівник виробництва миловаріння Лобер, Рене Осипович Васал (Сидорович, 2020: 34). Продовжують список французів, що були економічно активними у різні часи: Сікар, Антуан, Рено, Гамба (Слабченко, 1925), Л.Мілло, Карл Десмет, Шалле.

Звернемо увагу, що кількісні показники мігрантів-французів не дають впливових відсотків, які дозволили би назвати їх французькою діаспорою, французькою колонією або численними французькими поселеннями. Як правило, французи потрапляли до підрозділу «інші» у документах, що стосувалися економічних, демографічних, етнічних, статистичних досліджень державного рівня. Сучасне визначення діаспори у термінологічному довіднику: «діаспора – представники етнічної спільноти, які перебувають за межами кордонів країни походження внаслідок їх вигнання завойовниками чи загрози геноциду, низки політичних і соціально-економічних чинників... В умовах багатоетнічного середовища ... зберігають мову, культуру, народні звичаї, традиції побуту – національну самобутність» (Литвин, Гусев, Слюсаренко, 2002). Термін «колонізація» для Півдня України актуальний, важливий для розуміння етнічної різнобарвності сучасного населення та стимулює історичні пошуки у галузі генеалогії, просопографії, архівології: «Царський уряд стимулював поселення в новоприєднаних землях іноземних колоністів, їм виділяли чималі масиви кращих земель і надавали пільги на сплату податків і відбування повинностей. Особливо багато переселенців, серед яких переважали болгари, серби, греки, німці, молдавани, прибуло наприкінці XVIII століття» (Смолій, 2007).

Франкомовні джерела про українські землі початку XVIII століття та їх переклади використовує Володимир Січинський у роботі «Чужинці про Україну»,

перебуваючи у стані мігранта. Автор, не розділяючи українські землі на Захід і Схід, збирає та узагальнює писемні свідчення іноземців, серед яких вражаючий масив франкомовної документації, що починається з листування папського легату Джованні Де Плано Карпіні з князем Данилою Галицьким у 1246 році та описів Криму Гюйма де Рубрука, який обіймав посаду посла французького короля Людовика IX у 1252 році (Січинський, 1991: 32). Обидві місії виглядали релігійним пошуком відданих церковнослужителів, що мали благородні наміри повернути місцеву еліту до католицизму, але історик зараховує їх, як і Жільбера де Лануа (1840), мандрівника та мемуариста, представника французького короля Карла IV та англійського короля Генріха V до політичних шпигунів. Від політиків до раціоналістів: військовий інженер Гійом де Боплан (2012), монах-домініканець Жан де Люк та ін. У географічному масштабі південноукраїнські землі досяжні європейцям як мандрівка: Чорне море – Середземне море або сухоходом. Інша справа інтелектуальна міграція до вільних, широких степів на березі Дніпра, землі яких можна було отримати після успішних міжнародних військово-політичних дій для економічних експериментів.

Документи державного архіву Херсонської області наводять французькі прізвища у переліку перших землевласників: підполковник Серезлі отримує землі за наказом у 1778 році (Державний архів Херсонської області, спр. 34), іноземці Дюк де Полін'як та граф де Мюссе обрали земельні ділянки, підписали рапорти 6 вересня 1795 року на 30 сторінках (Державний архів Херсонської області, спр. 273), за указом Таврійського губернського правління проведено межування земель для графа де Сен-Прі у 1816 році (Державний архів Херсонської області, спр. 54). Демографічні показники періоду заселення і становлення господарських основ Південноукраїнського краю за 1779 рік презентують чисельну переважну більшість переселенців 64% – українці, 11.3% – молдавани, 9.85 – росіяни, 6.31% – греки, 4.76 – вірмени, 0.45 – грузини та 2.57 – інші (Кабузан, 1963). Відсоток українців на 1858 рік збільшився до 73.52%, щодо представників Франції – підрозділ «інші». Основні напрямки діяльності французів у нашому краї: виноградарство, вівчарство, шовкопрядіння, для яких і потрібна була земля і клімат Причорномор'я (Дружинина, 1970). На особливу увагу заслуговують наміри французів досягнути успіху у сфері виноградарства та виноробства. У своїх дослідженнях видатний історик Півдня України Аполлон Скальковський у загальному переліку кількості і якості сортів винограду на першу сходинку розташовує французькі лози – 106, наступні іспанські – 26, угорські – 13 та інші (Скальковський, 1851). Інтереси французів-виноградарів, як і садоводів поступово переміщуються в Крим, який мав більш м'який клімат, схожий на клімат Півдня Франції.

Якщо на початку заселення краю французи шукають шляхи розвитку у сільськогосподарському середовищі, то у другій половині XIX століття їх інтереси переміщуються у міста, які стають індустріальними, торгівельними та культурними центрами краю.

Сьогодні складно точно визначити за етнічною приналежністю національність людини, що потрапила до статистичних таблиць «Першого загального

перепису населення Російської імперії 1897 року» (<https://web.archive.org/web/20101031192152/http://etno.uaweb.org/nsklad/1897-xersonska.html>), адже процеси адаптації та асиміляції іноземців, русифікація імен та прізвищ, міжетнічні браки приховують окремі риси ідентифікації особистості. Важливим фактором виступає рідна мова, яку французи та франкомовні швейцарці використовують в родині. Крім того, міське середовище потребувало знавців французької мови у відповідь на моду, стиль, імідж епохи. Співвідношення чоловіків та жінок у французів 513 чоловіків на 807 жінок додає впевненості у майбутній осілості. З іншого боку, специфіка ринку праці в містах потребувала франкомовних жінок: виховательки для дівчат, гувернантки, модистки, перукарі. Заслуговує на увагу документи гувернантки, що прибула для роботи в Херсоні, маючи відмінні оцінки по закінченню навчання у гімназії Еліза Шолле (Elisa Chollet) (Державний архів Херсонської області, спр. 1: 54–56). Її документи розміщуються разом із листуванням директора училищ Херсонської губернії, статського радника Позняка М.М. з Ноелем Періоном, який зацікавився проблемою освіти в Херсоні та планує долучитися до процесу відкриття у місті освітніх закладів, зокрема для дівчат (Державний архів Херсонської області, спр. 1: 62).

Одеський національний університет ім. І. Мечникова (Хмарський, 2010), один з найдавніших та найкращих вузів Півдня України, починає свою історію з Рішельєвського ліцею (Смолій, 2012), життя якого пов'язано з засновником французом абатом Ніколя. Ім'я становий ліцей отримав на честь градоначальника Одеси, генерал-губернатора Новоросійського краю А.-Е. де Рішельє. Відповідно склад перших вчителів демонструє перевагу французів над іншими національностями: французи – 3, італієць – 1, турок – 1, молдаван – 1, українець – 1, німець – 1. Наступний важливий соціологічний аспект, що цікавить нас – віросповідання вчителів: православні – 3 (37.5%), католики – 4 (50.0%), іудей – 1 (12.5%). Додамо до освітньої теми

короткий коментар, щодо читацьких інтересів мешканців південних міст: відділ Документів іноземними мовами Херсонської обласної універсальної бібліотеки ім. Олеса Гончара містить романи французькою мовою Гюго, Жорж Санд, Бальзака, Дюма, Золя, що прибули в Херсон ще за життя їх авторів. Архівна довідка доводить, що не завжди французькі романи були бажаним митним вантажем, про це свідчать 53 аркуші «Списку книг іноземних авторів, що забороняються до увозу комітетом іноземної цензури» (Державний архів Херсонської області, спр. 8). Перші роки існування Одеської бібліотеки під головуванням француза Спаде, як зазначає професор М.Мурзакевич, було очевидним відсутність книжок російською мовою, оскільки директор-француз не знав російської (Мурзакевич, 1846). Французькою виходив популярний “*Journal d’Odessa*”, редактором був месьє Вейе, який дозволяв друкувати твори авторам з «тонким французьким смаком». Продовжуючи французьку тему на Півдні України можна запланувати сферу мистецтва та проаналізувати вплив Паризької художньої школи на освіту та формування південноукраїнської плеяди майстрів: Одеса, Херсон, Миколаїв, Крим. Фактично гегелівській закон XIX століття взаємного переходу кількості і якості демонструє свою життєспроможність на прикладі французької присутності та діяльності на Півдні України.

Результати дослідження. Досліджуючи історію Півдня України, виявилось доречним залучити французький дискурс як методологічну базу, що розкриває можливості етнографії, демографії, історичної статистики, архівістики побачити сучасне українське суспільство з його багатокультурним досвідом формування демократичного устрою. Розглядаючи шлях французів на українських землях, їх наполегливість, впевненість, готовність випробувати себе і свої здібності у різних сферах діяльності, ми запропонували напрям від аграрного сектору до промисловості, далі у сферу освіти. Французи виявилися активними та продуктивними в усіх своїх ролях.

Література:

1. Voyage et Ambassade de Messire Gillebert de Lannoy, chevalier de la Toison d’Or, Seigneur de Santes, Willerval, Tronchiennes, Beaumont et Wahegnies, 1399–1450. Mons, typographied’Em. Hoyois, libraire, 1840. 141 p.
2. Багалий Д.И. Колонизация новороссийскаго края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. Київ : Типография Г.Т. Корчак-Новицкаго, 1889. 120 с.
3. Боплан, Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що простягаються від кордонів Московії до Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн: пер. з руан. вид. 1660 р. / пер. Л.В. Шабанова. Київ : Стебеляк О. М., 2012. 165 с.
4. Державний архів Херсонської області (ДАХО). Ф. 1, оп. 1. 1836–1916, спр. 8.
5. Державний архів Херсонської області (ДАХО). Ф. 14, оп. 1, спр. 273.
6. Державний архів Херсонської області (ДАХО). Ф. 14, оп. 2, спр. 54.
7. Державний архів Херсонської області (ДАХО). Ф. 310, оп. 1, спр. 1, арк. 54–56.
8. Державний архів Херсонської області (ДАХО). Ф. 310, оп. 1, спр. 1, арк. 62.
9. Державний архів Херсонської області (ДАХО). Ф. 14, оп. 1, спр. 34.
10. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. Москва : Наука, 1970. 385 с.
11. Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2007. Т. 4: Ка – Ком. 528 с.
12. Енциклопедія історії України. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2012. Т. 9. Прил – С. 944 с.
13. Исторична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. носіб. / В.М. Литвин, В.І. Гусєв, А.Г. Слюсаренко та ін. Київ : Вища шк., 2002. 430 с.
14. Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII в. – первой половине XIX вв. (по материалам ревизии). Москва : Изд-во АН СССР, 1963. 230 с.

15. Мурзакевич Н. Очерки успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшее двадцатипятилетие, т.е. с 1820 по 1846 год. Одесса : Лицейский совет, 1846. 90 с.
16. Павлюк С.П. Етнографічна наука в Україні: стан і перспективи. *Народознавчі зошити*. 1995. Зошит 2 (березень-квітень). С. 65–67.
17. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Том 47. Херсонська губернія. URL: <https://web.archive.org/web/20101031192152/http://etno.uaweb.org/nsklad/1897-xersonska.html>
18. Сидорович Є. С. Французька міграція як фактор економічного розвитку Півдня України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. : монографія. Херсон : ФОП Вишемирський В. С., 2020. 154 с.
19. Січинський В. Чужинці про Україну. Львів : Видавництво «Світ», 1991. 91 с.
20. Скальковський А.А. Торговая промышленность в Новороссийском крае. Одесса, 1851. 38 с.
21. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. Одеса : Державне видавництво України, 1925. Т. 1. 318 с.
22. Хмарський В.М. Одеський національний університет // Енциклопедія історії України / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2010. Т. 7: Мі–О 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=odeskyjj_nacionalnyjj_universy

References:

1. Voyage et Ambassade de Messire Gillebert de Lannoy, chevalier de la Toison d'Or, Seigneur de Santes, Willerval, Tronchiennes, Beaumont et Wahegnies, 1399–1450. Mons, typographied'Em. Hoyois, libraire, 1840. 141 p. [in English].
2. Bagalij, D.I. (1889). Kolonizaciyanovorosijskagokraya i pervye shagi ego po putikultury. Istoricheskij etyud [Colonization of Russia and its first steps along the path of culture. Historical sketch]. Kyiv: Tipografiya G.T. Korchak-Novickago, 120 p. [in Russian].
3. Boplan, Hiom Levasser de. (2012). Opys Ukrainy, kilkokh provintsii Korolivstva Polskoho, shcho prostiahaiutsia vid kordoniv Moskovii do Transylvanii, razom z yikhnimy zvychaiamy, sposobom zhyttia i vedenniam voien: per. z ruan. vyd. 1660 r. / per. L.V.Shabanova [Description of Ukraine, several provinces of the Kingdom of Poland, stretching from the borders of Muscovy to Transylvania, along with their customs, way of life and warfare: trans. of Rouen. kind. 1660 / lane LV Shabanova]. Kyiv: Stebeliak O. M., 165 p. [in Ukrainian].
4. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti (DAKHO) [State Archives of Kherson Region (DAHO)]. F. 1, op. 1. 1836–1916, spr. 8. [in Ukrainian].
5. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti (DAKHO) [State Archives of Kherson Region (DAHO)]. F. 14, op. 1, spr. 273. [in Ukrainian].
6. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti (DAKHO) [State Archives of Kherson Region (DAHO)]. F. 14, op. 2, spr. 54. [in Ukrainian].
7. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti (DAKHO) [State Archives of Kherson Region (DAHO)]. F. 310, op. 1, spr. 1, ark. 54–56. [in Ukrainian].
8. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti (DAKHO) [State Archives of Kherson Region (DAHO)]. F. 310, op. 1, spr. 1, ark. 62. [in Ukrainian].
9. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti (DAKHO) [State Archives of Kherson Region (DAHO)]. F. 14, op. 1, spr. 34. [in Ukrainian].
10. Druzhinina, E.I. (1970). Yuzhnaya Ukraina v 1800–1825 gg. [Southern Ukraine in 1800–1825]. Moskva: Nauka, 1970. 385 s. [in Russian].
11. Smolii, V. A. (holova) ta in. (2007). Entsyklopediia istorii Ukrainy [Encyclopedia of the History of Ukraine]. Kyiv : V-vo «Naukova dumka». Vol. 4: Ka – Kom. 528 p. [in Ukrainian].
12. Smolii, V. A. (holova) ta in. (2012). Entsyklopediia istorii Ukrainy [Encyclopedia of the History of Ukraine]. Kyiv : V-vo «Naukova dumka». Vol. 9. Pryl – S. 944 p. [in Ukrainian].
13. Lytvyn, V.M., Husiev, V.I., Sliusarenko, A.H. ta in. (2002). Istorychna nauka: terminolohichni i poniatiyni dovidnyk: navch. nosib. [Historical science: terminological and conceptual reference book: textbook. manual]. Kyiv : Vyshcha shk., 430 p. [in Ukrainian].
14. Kabuzan, V.M. (1963). Narodonaselenie Rossii v XVIII v. – pervoj polovine XIX vv. (po materialam revizii) [Population of Russia in the 18th century – the first half of the 19th century. (based on the materials of the audit)]. Moskva : Izd-vo AN SSSR, 230 p. [in Russian].
15. Murzakevich, N. (1846). Ocherki uspehov Novorossiyskago kraya i Bessarabii v istekshee dvadcatipyatiletie, t.e. s 1820 po 1846 god. [Essays on the successes of the Novorossiysk Territory and Bessarabia in the past twenty-five years, i.e. from 1820 to 1846]. Odessa: Licejskij sovet, 90 p. [in Russian].
16. Pavliuk, S.P. (1995). Etnohrafichna nauka v Ukraini: stan i perspektyvy [Ethnographic science in Ukraine: state and prospects]. *Narodознавчі зошити*, Zoshyt 2 (berezen-kviten), pp. 65–67. [in Ukrainian].
17. Pervaya vseobshaya perepis naseleniya Rossijskoj imperii 1897 goda. Tom 47. Hersonska guberniya [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897. Volume 47. Kherson province]. URL: <https://web.archive.org/web/20101031192152/http://etno.uaweb.org/nsklad/1897-xersonska.html> [in Russian].
18. Sydorovych, Ye. S. (2020). Frantsuzka mihratsiia yak faktor ekonomichnoho rozvytku Pivdnia Ukrainy naprykintsi XVIII – pershii polovyni XIX st. : monohrafiia [French migration as a factor in the economic development of southern Ukraine in the late XVIII – first half of the XIX century : Monograph]. Kherson : FOP Vyshemyrskiy V. S., 154 p. [in Ukrainian].

19. Sichynskyi, V. (1991). Chuzhyntsi pro Ukrainu [Strangers about Ukraine]. Lviv : Vydavnytstvo «Svit», 91 p. [in Ukrainian].
20. Skalkovskij, A.A. (1851). Torgovaya promyshlennost v Novorossijskom krae [Trade industry in the Novorossiysk Territory]. Odessa, 38 p. [in Russian].
21. Slabchenko, M.Ie. (1925). Materialy do ekonomichno-sotsialnoi istorii Ukrainy XIX st. [Materials on the economic and social history of Ukraine in the XIX century]. Odesa: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. Vol. 1. 318 p. [in Ukrainian].
22. Smolii, V. A. (holova) ta in. (2010). Entsyklopediia istorii Ukrainy [Encyclopedia of the History of Ukraine]. Kyiv : V-vo «Naukova dumka», Vol. 7: Mi–O. 728 p. URL: http://www.history.org.ua/?termin=odeskyjj_nacionalnyjj_universy [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 05.08.2021
The article was received 05 August 2021*

ЄВРЕЇ ХЕРСОНА СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ У ЗАПИСКАХ ПОДОРОЖНІХ

Водотика Сергій Григорович,
*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії, археології
та методики викладання
Херсонського державного університету
sergijvodotyka@gmail.com
orcid.org/0000-0001-6011-6468*

Чаура Ірина,
*студентка II курсу магістратури
Херсонського державного університету
irinachaura@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4813-7837*

Стаття присвячена аналізу єврейської громади Херсона середини ХІХ ст. Виклад базується на комплексному дослідженні двотомної праці Олександра Шміта «Материалы для географии и статистики России. Херсонская губерния». Джерелознавча критика свідчить, що праця містить значний обсяг достовірної інформації з історії окремих етносів населення Херсона середини ХІХ ст., що дозволяє розглядати її як надійне історичне джерело.

Головну увагу приділено питанням демографічної та соціальної структури єврейської громади. Проаналізовано чисельність, статеву складову, природний і механічний рух населення, соціально-становий статус. Висвітлено роль євреїв в економіці міста, передусім у функціонуванні ринкового господарства. Показано особливості культури та побуту євреїв Херсона, їх взаємодія і стосунки з іншими етнічними групами.

Доведено, що саме ХІХ ст. стало часом найвищого піднесення в історії єврейської громади Херсона, причому євреї у значній мірі визначали обличчя міста. Їхня чисельність зростала випереджаючими темпами порівняно з іншими етнічними групами, вони переважали серед найзаможнішого прошарку херсонців, а їхня діяльність у сфері бізнесу сприяла поступу Херсона.

Ключові слова: Херсон, єврейська громада, О. Шміт, взаємодія етносів.

KHERSON JEWS OF THE MID-NINETEENTH CENTURY IN TRAVEL NOTES

Vodotyka Serhii Hryhorovych,
*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor at the Department of History,
Archeology and Teaching Methods,
Kherson State University
sergijvodotyka@gmail.com
orcid.org/0000-0001-6011-6468*

Chaura Iryna,
*second-year master's student,
Kherson State University
irinachaura@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4813-7837*

The article is devoted to analyzing the Kherson Jewish community in the middle of the XIX century. The presentation is based on a comprehensive study of the two-volume work of Alexander Schmidt, "Materials for Geography and Statistics of Russia. Kherson province". Source criticism shows that the work contains a significant amount of reliable information on the history of individual ethnic groups of Kherson in the mid-nineteenth century, which allows us to consider it as a reliable historical source.

The primary attention author pays to the issues of the demographic and social structure of the Jewish community. The number, sex component, population movement, social status were analyzed. The role of Jews in the city's economy, especially in the functioning of a market economy, is highlighted. The article shows the peculiarities of the culture and way of life of the Kherson Jews, their interaction and relations with other ethnic groups.

The author proves that the XIX century was the time of the highest rise, the acme in the history of the Jewish community of Kherson, and the Jews significantly determined the city's face. Their number grew faster than other ethnic groups, they predominated among the wealthiest Kherson citizens, and their business activities contributed to the progress of Kherson.

Key words: Kherson, the Jewish community, A. Schmidt, the interaction of ethnic groups.

Постановка проблеми обумовлена двома групами факторів. Перша пов'язана з інтересом дослідників до історії неукраїнського населення в Україні, зокрема євреїв. Друга група стосується непересічної особи Олександра Оттовича Шміта, який побував у середині ХІХ ст.

в Херсоні і систематизував свої враження у «Материалах для географии и статистики России. Херсонская губерния» (Шмит, 1863а; Шмит, 1863b).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми історії євреїв Херсона привертати увагу

дослідників. Звернемо увагу на узагальнюючі публікації, зокрема фундаментальну наукову працю миколаївських дослідників М. Шитюка і В. Щукіна «Єврейське населення Херсонської губернії в XIX–XX ст.» (Шитюк, Щукін, 2008) і науково-популярну херсонця Б. Непомнящего «Херсон єврейський. Трагедии и судьбы» (Непомнящий, 2004). Остання праця має типові ознаки подібних писань – публіцистичний стиль викладу, довільний вибір сюжетів, концентрація уваги на антисемітських аспектах, прагнення довести визначну роль єврейської громади в житті міста. При цьому історія самого Херсона залишається поза увагою автора, а відповідно історія єврейської громади ніби повисає у повітрі. У роботі не проаналізовано історію євреїв Херсона як частини українського єврейства (євреїв України) у реальному контексті політичної, соціальної, економічної тощо історії міста з відповідними досягненнями і проблемами. Зокрема, питання взаємодії євреїв і українців зведена лише до участі останніх у погромах та інших проявах антисемітизму. При цьому відповідальність імперської російської влади не піднімається взагалі (Непомнящий, 2004: 97–135, 136–151). Наголосимо, що подібні візії є домінуючими в доволі чисельних науково-популярних і публіцистичних працях з історії єврейської громади Херсона.

Подібні підходи не повністю подолані і в науковій літературі, що й визначає коло недостатньо вивчених аспектів історії євреїв Херсона. Так, у монографії М. Шитюка і В. Щукіна розглянуто проблеми правового і соціально-економічного становища євреїв, єврейської освіти, дискримінації євреїв. Проте сюжети про взаємодію української та єврейської громад, стосунки між українцями і євреями в різних сферах і на різних рівнях (скажімо, на рівні громади, суспільно-політичних інституцій, освічених і неосвічених представників) залишилися не висвітленими.

Між тим саме процеси взаємодії єврейської громади з українцями наразі є надзвичайно актуальними. Адже в незалежній Україні попри активізацію діяльності єврейських громад завдяки допомозі Ізраїлю та фінансовим вливанням українських олігархів єврейського походження і всесвітнього єврейства чисельність євреїв зменшується. Це може привести до наростання негативних проблем в житті єврейських громад України – старіння, еміграція активної молоді, остаточне зникнення ідишу тощо. І такий сумний сценарій є цілком вірогідним з огляду на долю кримчаків і караїмів. Важливим джерелом для об'єктивного вивчення стану і стосунків з іншими етносами єврейської громади Херсона у середині XIX ст. і вилучення відповідних уроків є праця О. Шміта «Материалах для географии и статистики России. Херсонская губерния».

Природно, що праця О. Шміта привернула увагу дослідників. Першим звернувся до використання «Материалов» відомий і авторитетний радянський історик-демограф В. Кабузан. У своїй праці «Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.)» він використав відомості О. Шміта при характеристиці процесу заселення краю, статистики складу переселенців, розподілу міських земель, аналізі динаміки чисельності окремих етнічних груп. Дослідник відзначив якість історичного нариса щодо

заселення Південної України і висловив здивування щодо того, чому історики практично не використовують працю О. Шміта. В. Кабузан, порівнюючи томи з серії «Материалов» по Херсонській і Катеринославській губерніям, відмітив якість, системність і досконалість праці О. Шміта (Кабузан, 1976: 11).

«Материалы» користуються популярністю серед істориків Херсонського державного університету. Так, доцент О. Герінбург звернулася до них під час аналізу доробку статистиків XIX ст. з питань демографії і природного руху населення зокрема (Герінбург, 2007). Відомості про бізнес французів використав в своїй студії «Французькі підприємці і майстри на Півдні України в кінці XVIII – першій половині XIX ст.» доцент нашого університету Є. Сидорович (Сидорович, 2016). У працях одного з авторів статті з історії Херсона і Херсонщини комплексно залучались відомості О. Шміта щодо характеристики чисельності і складу населення, вивчення становища окремих етнічних груп (Водотика, 2001; Водотика, 2013).

Все це свідчить про порівняно широке використання праці О. Шміта в дослідженні демографії, соціально-економічного становища, побуту населення Херсона середини XIX ст. Водночас слід наголосити, що дослідники переважно залучають дані «Материалов» в якості ілюстративного джерела, недостатньої уваги приділяючи вивченню їх аналітичної складової. Такий підхід доволі чітко проявився і в працях з історії єврейського населення, про що йшлося вище.

Постановка завдання. Виходячи з вище наведеного метою даної статті є аналіз становища єврейської громади Херсона в середині XIX ст. на основі праці О. Шміта «Материалы для географии и статистики России. Херсонская губерния». Автори ставлять завдання всебічно дослідити роль єврейського населення в соціально-економічному і духовному житті міста, приділивши першочергової уваги взаємодії різних етнічних громад Херсона.

Викладення основного матеріалу дослідження. Перш за все важливо охарактеризувати власне саму працю О. Шміта як історичного джерела. Два слова про автора. Генерал Олександр Шміт (1833–1916) був непересічною, енциклопедично освіченою, енергійною і сумлінною особистістю. Він мав значний військовий і життєвий досвід, був учасником російсько-турецьких війн 1853–1856 і 1877–1878 років, зажив слави прогресивно мислячого офіцера, ліберала, прихильника реформ і знавця України.

У 1859 р. Генеральний штаб командировав його для військового огляду – опису Херсонської губернії як потенційного театру військовим дій з огляду на грізний досвід Кримської війни. Впродовж року капітан О. Шміт докладно вивчав величезну Херсонську губернію, яка в той час включала правобережну Херсонщину, сучасні Кіровоградську, Миколаївську (без м. Миколаїв і околиці), Одеську області та частину Молдови (Придністров'я) з площею 744 тис. км² і простягалась із заходу на схід на 400 км і з півдня на північ на 300 км.

Олександр Оттович декілька разів відвідав Херсон та його околиці, уважно обстежив площу, природу, господарство, чисельність і склад населення міста. Потім він ще більше двох років ретельно обробляв зібраний

матеріал. У 1863 р. О. Шміт виступив у Генеральному штабі з докладним 4-годинним звітом про стан Херсонської губернії і лише після цього його праця під назвою «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба» була опублікована у двох томах загальним обсягом 1700 сторінок (Шмит, 1863а; Шмит, 1863б). За цю працю молодий офіцер отримав свій перший орден – Святого Володимира 4-го ступеню і звання полковника.

Праця О. Шміта до сьогодні користується значною увагою дослідників і краєзнавців, а її електронна версія праці розміщена на сайті «Україніка: електронна бібліотека «Україніка» в ресурсах Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського дозволяє залучити «Материалы» до навчальної та наукової роботи у школах і вишах.

Що ж уявляє собою праця О. Шміта? Згідно загального задуму Генерального штабу, у кожному том по окремих губерніях мали увійти архівні документи, детальні статистичні відомості, географічні описи, карти та плани, дані про чисельність і склад населення. Передбачалось подати історичні нариси кожної губернії та історію заселення її міст, етнографічну характеристику народів, що мешкали на її території, а також відобразити стан освіти, релігії, охорони здоров'я, змалювати міський простір найбільших міст. Також мали бути узагальнення щодо цін на основні продукти, вартість транспортування вантажів і людей, стан транспортної інфраструктури та інші відомості, що безпосередньо або опосередковано впливали на планування військових дій.

Цим грандіозним планам не судилося збутися у повній мірі через їх обсяги та обмеженість фізичних можливостей одної людини. Так, по Таврійській губернії праця не була завершена і це збіднює джерельну базу історико-краєзнавчих досліджень лівобережжя Херсонщини. В описі сусідньої Катеринославської губернії відсутній історичний нарис, бракує відомостей про динаміку і склад населення.

Праця О. Шміта значно вирає у порівнянні з описами інших губерній, що є безпосередньою заслугою непересічного автора. У ній не лише присутній історичний нарис Херсона, але й власне історичний підхід, а в ряді сюжетів історичні екскурси є важливою складовою викладу.

Ознайомлення з текстом свідчить про дві важливі речі для нашого аналізу. По-перше, текст праці свідчить про практично всебічну підготовку автора – він водночас є добрим етнологом, економістом, демографом і непоганим істориком. По-друге, при підготовці кожного з сюжетів «Материалов» О. Шміт ретельно, з дійсно німецьким сумлінням і пунктуальністю вивчав справу шляхом власних спостережень, опрацювання літератури, аналізу думок фахівців із середовища місцевого населення.

Непересічне значення для вивчення етнодемографічної ситуації, етнічної історії та внеску етнічних спільнот у культурну спадщину Херсона має характеристика становища (побут, культура, заняття) українців, євреїв, росіян, німців, греків, караїмів (Шмит, 1863а: 487–553).

Великий розділ праці О. Шміт присвятив власне демографічним процесам, що дозволяє сучасним

дослідникам вважати його одним з перших демографів. Йдеться про аналіз чисельності населення за час існування Херсонської губернії на основі критичного вивчення тодішніх демографічних відомостей в статистичній динаміці, розподіл мешканців за територіальним і релігійним вимірами, природний рух населення (народжуваність і смертність), міграції. Значний інтерес викликає подана автором станова структура населення та коротка, але змістовна характеристика соціального обличчя кожного стану.

О. Шміт перш за все намагається встановити чисельність населення міста, що в умовах Російської імперії було непростою завданням. Загальновідомо, що найбільш точно кількість населення визначають демографічні переписи. В Російській імперії перший і єдиний загальний перепис був проведений у 1897 р. і згідно з ним чисельність мешканців Херсона становила 59,1 тис. осіб. Євреїв серед них було 29% (Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., 1904: 6). Тому О. Шміт з німецькою педантичністю порівнює ревізькі сказки, які рахували платників податків (селян і міщан), звіти губернатора, відомості губернських статистиків тощо. Складність підрахунків наявних відомостей поставили його у глухий кут, але відповідь була потрібна. Врешті в «Материалах» подані наступні відомості щодо постійного населення міста: 1846 р. – 23,7 тис., 1856 р. – 33,8 тис., 1859 р. – 34,8 тис., 1861 р. – 38,0 тис. осіб ((Шмит, 1863а: 736–738).

Проте для нашого аналізу більш важливими є якісні показники щодо складу мешканців Херсона. Демографічна структура Херсона характеризувалась порівняно високою народжуваністю. Так, у 1856-1859 рр. лише у міщан (абсолютна більшість євреїв була міщанами) народилось 6,2 тис. дітей, що склало майже 20,7% наявного населення. Але й смертність була дуже високою – за ці ж чотири роки міщан і купців померло 4,5 тис., тобто природний приріст був доволі малим – приблизно 1% щорічно (Шмит, 1863а: 737). Така демографічна ситуація характерна для слабо розвинених суспільств. Населення зростало переважно за рахунок мігрантів з сіл. Але для євреїв Херсона були притаманні менша смертність і міграція не з сіл, а з єврейських містечок Правобережжя України.

Наведені цифри О. Шміта близькі до сучасних оцінок, хоча це питання вимагає додаткового вивчення. Принагідно зауважимо, що за період 1846-1861 рр. чисельність населення зросла у 1,6 разів і станом на 1856 р. Херсон посідав 20-е місце серед міст імперії за кількістю населення (Шмит, 1863а: 738). Зростала й єврейська громада Херсона. Так, у 1799 р. серед херсонців було 219 євреїв, в тому числі 39 купців і 180 міщан, а вже у 1803 р. чисельність євреїв зросла до 380 осіб. У 1847 р. за обрахуванням самої громади у місті мешкало 3832 єврея (<https://eleven.co.il/diaspora/communities/14504/>). Інакше кажучи, за півстоліття чисельність єврейської громади Херсона зросла у 17,5 разів. Це свідчить про порівняно сприятливі умови для життя євреїв у місті, про толерантне ставлення українців до євреїв і взагалі до представників інших етнічних груп і конфесій.

Одночасно заслуговує на увагу відмічене О. Шмітом насторожене ставлення українців до євреїв, німців

та росіян, особливо військових, яких вони називали москалями. Очевидно, що за певних екстраординарних умов побутовий антисемітизм українців міг набувати брутальних форм, але у О. Шміта ми подібних прикладів не зустрічаємо.

Принагідно зазначимо, що історія українсько-єврейських стосунків неоднозначна і містить в собі поряд з абсолютною більшістю сторінок з описом взаємодії і співробітництва й трагічні сторінки. Не вдаючись до недоречного в цьому випадку аналізу причин національної ворожнечі і не виправдовуючи вини українців за вбивства євреїв в часи Хмельниччини, Коліївщини, погромів кінця XIX початку XX ст. тощо, відмітимо кілька важливих обставин, які нерідко не беруться до уваги.

Безумовно, не слід замовчувати випадків українсько-єврейського протистояння, їх треба вивчати. При цьому не варто покладати вину лише на українців, а євреїв зображувати як жертв. У більшості випадків етнічного протистояння слід пам'ятати, що євреї та українці були лише виконавцями політичних маніпуляцій пануючих в Україні режимів. І, природно, категорично не можна ототожнювати особу злочинця з цілим народом, бо злочинці не мають етнічності.

Українці й євреї нерідко чи то з волі іноземних поневолювачів, чи то силою обставин протистояли один одному. Скажімо, за часів Речі Посполитої селянин-українець бачив ворога в особі єврея-орендаря і єврея-шинкаря, але ж і євреї не мав іншої можливості прогнати родину. Наслідки цього загальновідомі.

Слід погодитись з думкою Й. Зісельса, українського громадського діяча та дисидента єврейського походження, одного з лідерів єврейського руху України про те, що процвітання єврейської громади України можливе лише за умов процвітання українців (як в незалежній Україні, так і за часів бездержавності).

О. Шміт робить спробу схарактеризувати етнічну структуру мешканців Херсона, виходячи зі стану тогочасної статистики, яка враховувала конфесійну приналежність окремих груп населення, та власного уявлення про сутність етносу. Тому у більшості випадків при аналізі «Матеріалов» слід говорити про етноконфесійні групи. І все ж дещо з писань О. Шміта можна дізнатись.

Так, серед тих верств, які платили «оклад» (подушну подать), тобто серед купців і міщан, євреїв нараховувалося 2283 особи чоловічої статі з 10.208, що становило 22,36%. В загальній масі населення, разом з родинами, відсоток євреїв у складі міського населення можна оцінити у 13,8%. Євреї абсолютно домінували в середовищі купців 1-ої гільдії, тобто серед найзаможніших херсонців – їх було 100%, серед купців 2-ої гільдії (купці «середньої руки») вони також становили 100%, а серед купців 3-ої гільдії – 75%. Серед міщан (основної маси херсонців) євреї склали 20,7% (наші підрахунки на основі 1, с. 753). Отже, серед «виробничої» сили міста євреї склали відчутний відсоток. Водночас їх практично не було серед дворян і чиновників.

Таким чином, херсонське єврейство займало типову для міст підросійської України соціально-економічну нішу – ремесло, торгівля, фінансові операції, посередництво у торгово-фінансових оборудках. Особливістю Херсона було те, що євреї посідали абсолютно

домінуюче становище серед підприємницької верховки – купців. Інакше кажучи, в цілому матеріальне становище єврейської громади міста було порівняно добрим. Зрозуміло, що за цими середніми цифрами лежить прірва між заможною верхівкою євреїв і єврейською біднотою. Ця нерівність дещо нівелювалась завдяки соціальній допомозі благодійних громадських інституцій.

На підставі праці О. Шміта без вагань можна твердити, що більшість населення міста склали українці та росіяни, причому останніх було більше. Такий стан речей підтверджують матеріали перепису 1897 р., який зафіксував таке співвідношення етномовних груп – 47% російськомовних, 29% вважали рідною мовою єврейську, 20% було україномовних осіб (Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., 1904: 110–112). Очевидно, що в Російській імперії всі великі та середні міста були центрами русифікації і євреї поряд з українцями ставали її жертвами.

Аналізує О. Шміт і конфесійну статистику. Іудеїв у 1851 р. налічувалося 6276 осіб, що становило 19,1% херсонців. Серед них тогочасна статистика вирізняла «євреїв» і «караїмів». Це були різні гілки (течі) іудаїзму і представники одного єврейського етносу, але караїми складають окрему етномовну групу євреїв. Проте в царській Росії караїми порівняно з іудеями-талмудистами мали податкові пільги, що спонукало їх ідентифікувати себе як окремий етнос. Ця традиція закріпилася в сучасних українських політико-правових реаліях, хоча поза межами України караїми переважно вважають себе євреями [див. 12]. Отже, євреїв у 1857 р. в Херсоні було 6040 або 18,4%, а караїмів – 236 або 0,72% (Шміт, 1863а: 586).

Надзвичайно цікавою є характеристика О. Шмітом окремих етнічних груп, які мешкали в Херсонській губернії. Так, він наводить відомості щодо етнічності 1017,8 тис. населення на 1851 р., хоча не називає ані своїх джерел, ані методів підрахунків (Шміт, 1863а: 463–465).

Показовими є кілька моментів. По-перше, він кваліфікував дворян і чиновників як осіб поза етнічністю, очевидно вважаючи етнічність ознакою низів. По-друге, українці склали 69,14% населення Херсонської губернії, що дає підстави вважати цей регіон Південною Україною, а не Новоросією. З неукраїнської людності губернії О. Шміт виділяє євреїв-талмудистів (5,40%), німців (4,32%), росіян (2,9%), іноземців (1,02%), білорусів (0,88%), караїмів (0,04%) (наші підрахунки на основі 1, с. 463–465). Отже, українці не лише склали більше 2/3 населення губернії, але як пише автор, у багатьох місцевостях губернії неукраїнське населення, оселившись серед українців і постійно з ними спілкуючись, переймає українську мову, одяг і звички, тобто стають українцями. У найбільшій мірі це стосується різночинців і відставних солдат і матросів (Шміт, 1863а: 460).

Не позбавлена інтересу соціальна характеристика (аналіз в «физическом, православном и гражданском отношениях») трьох найбільших етнічних груп – українців, росіян і євреїв. Загалом О. Шміт пише про 18 етносів, але ми обмежимося описом євреїв. В ньому відчуваються прояви російського антисемітизму, проте низка зауважень О. Шміта варта уваги.

Зокрема, він відмічає давність проживання євреїв в Степовій Україні, в тому числі в Криму і на Запорозькій Січі, їх важливу роль в економічному житті. Євреї займалися торгівлею і налагоджували обмін між виробниками і споживачами (Шмит, 1863а: 509). Основними заняттями євреїв Херсона була торгівля, фінансова сфера (надання кредитів) і ремесло (шевці, кравці, годинникарі, ювеліри, слюсарі). В місті саме євреї створювали конкуренцію росіянам-монополістам у різних сферах, зокрема торгівлі лісом, чим знижували його ціну. До речі, саме конкуренція була і є одним із джерел антисемітизму. О. Шміт відзначає у євреїв надзвичайний дух підприємництва, вміння пристосовуватись до потреб ринку і змін у політиці влади, їх мобільність, винахідливість, наполегливість, знання законів, високий рівень добробуту, виховання дітей шляхом залучення до сімейної справи, намагання дати дітям добру освіту. О. Шміта вразило толерантне ставлення українців до релігії і звичаїв євреїв, що сприяло їх концентрації в Херсоні та інших містах Північного Причорномор'я.

Євреї зберігали свою окремішність, вірність релігії і традиціям. Світська освіта, європейський стиль життя і взагалі асиміляція на середину XIX ст. були доволі обмежені щодо євреїв, вони розповсюджені серед тих, хто у своєму бізнесі стикається з людьми інших етносів – конторників, прикажчиків, купців.

Щодо підприємливості євреїв О. Шміт наводить характерну байку: по дорозі в Херсон бідного єврея зустрів граф, посадив його в карету, вони розговорилися. Наздоганяючи по дорозі валку з вовною, єврей попросив у борг 100 крб., купив вовну і перепродав в Херсоні за 1000 крб. Єврей віддав борг з відсотками і сам не залишився в накладі (Шмит, 1863а: 518).

Житло євреїв відрізнялось відсутністю сіней і входом безпосередньо з вулиці, з кожної кімнати був вихід назовні або у внутрішній коридор, двері і вікна порівняно великі. Традиційний одяг (балахони, туплі, ермолки) євреї Херсона зберегли частково, переважно перейшли на міщанський. Кухня залишалась

традиційною, але була збагачена місцевими продуктами (Шмит, 1863а: 522).

Закидає О. Шміт євреям нерозбірливість у бізнесі (зокрема, шинкарство), заощадливість до скупості (звідси збереглась приказка «зробити по-єврейськи», тобто дешево і дуже якісно), сутяжництво, здійснення «сірих» оборудок.

Висновки. Підсумовуючи зазначимо, що в історії Херсона дорадянського часу виокремлюється період XIX ст., так званий губернсько-провінційний. Цей час суттєво відрізнявся від першого двадцятиліття історії міста 1778–1795 років, коли Херсон був фактично столицею імперської Новоросії, і наступним часом імперської індустріальної модернізації, яка почалась з появою залізничного сполучення. Саме XIX ст. стало часом найвищого піднесення в історії єврейської громади Херсона, причому євреї у значній мірі визначали обличчя міста.

У праці О. Шміта «Матеріали для географії і статистики Росії. Херсонская губерния» міститься значний обсяг достовірної інформації щодо населення Херсона середини XIX ст. Як один з перших статистиків-демографів О. Шміт з німецькою скрупульозністю виявив чисельність, природний і механічний рух населення міста. Щодо євреїв можна зробити висновок, що їх чисельність зростала випереджаючими темпами порівняно з іншими етнічними групами, вони переважали серед найзаможнішого прошарку херсонців, а їхня діяльність у сфері бізнесу сприяла поступу Херсона.

Доволі цікавими для реконструкції історії Херсона є відомості щодо станового і конфесійного складу мешканців. О. Шміт як справжній етнограф ретельно зібрав, згрупував і проаналізував матеріали щодо етнічного складу херсонців. Особливо пізнавальною є етнографічна характеристика (заняття, одяг, кухня, житло, звички, соціально-психологічний портрет) єврейського населення.

Найбільший внесок єврейська громада зробила у становлення ринкової економіки та формування специфічного соціального і культурного обличчя міста.

Література:

1. Шмит А. Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Ч. 1. СПб: Военная типография, 1863а. 632 с.
2. Шмит А. Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Ч. 2. СПб: Типография Каменовского, 1863b. 1022 с.
3. Шитюк М. М., Шукін В. В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX ст. Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2008. 220 с.
4. Непомнящий Б. З. Херсон єврейский. Трагедии и судьбы. Херсон: Олди-плюс, 2004. 340 с.
5. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). М.: Наука, 1976. 301 с.
6. Герінбург О. В. Стан демографічної ситуації в Херсонській губернії за працями російських статистиків XIX ст. *Південний архів. Зб. наук. праць. Історичні науки.* 2007. Вип. XXV. С. 30–37.
7. Сидорович Е. С. Французские промышленники и мастера на Юге Украины в конце XVIII – первой половине XIX в. *Ученые записки Витебского государственного ун-та.* 2016. Т. 21. С. 11–14.
8. Водотика С. Г. Історія Херсонщини XIII–XIX ст. Підручник. Херсон: ПРИПО, 2001. 176 с.
9. Водотика С. Г., Водотика Т. С. Херсон. *Енциклопедія історії України.* К.: Наук. думка, 2013. Т. 10. С. 363–372.
10. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XLVII Херсонская губерния. СПб: Издание Центрального Статистического Комитета, 1904. [6], XVI, 319 с.
11. Херсон. *Word ORT. Электронная еврейская энциклопедия.* URL: <https://eleven.co.il/diaspora/communities/14504/>
12. Водотика С. Г., Савенок Л. А. Походження кримських караїмів: аналіз існуючих концепцій і шляхи пошуку істини. *Чорноморський літопис. Науковий журнал.* 2011. Вип. 3. С. 88–92.

References:

1. Shmit, A. (1863a). Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami Generalnogo shtaba. Hersonskaya guberniya [Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Kherson province]. Ch. 1. SPb : Voennaya tipografiya, 632 p. [in Russian].
2. Shmit, A. (1863b). Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami Generalnogo shtaba. Hersonskaya guberniya [Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Kherson province]. Ch. 2. SPb : Tipografiya Kamenovskogo, 1022 p. [in Russian].
3. Shytiuk, M. M., Shchukin, V. V. (2008). Yevreiske naseleння Khersonskoi hubernii v XIX – na pochatku XX st. [The Jewish population of the Kherson province in the XIX – early XX centuries]. Mykolaiv : Vyd-vo Iryny Hudym, 220 p. [in Ukrainian].
4. Nepomnyashij, B. Z. (2004). Herson evrejskij. Tragedii i sudby [Kherson is Jewish. Tragedies and destinies]. Herson: Oldi-plyus, 340 p. [in Russian].
5. Kabuzan, V. M. (1976). Zaselenie Novorossii (Ekaterinoslavskoj i Hersonskoj gubernij) v XVIII – pervoj polovine XIX veka (1719–1858 gg.) [Settlement of Novorossia (Ekaterinoslav and Kherson provinces) in the XVIII – first half of the XIX century (1719–1858)]. M. : Nauka, 301 p. [in Russian].
6. Herinburh, O. V. (2007). Stan demohrafichnoi sytuatsii v Khersonskii hubernii za pratsiamy rosiiskykh statystykyv XIX st. [The state of the demographic situation in the Kherson province according to the works of Russian statisticians of the XIX century]. *Pivdennyi arkhiv. Zb. nauk. prats. Istorychni nauky*, vol. XXV, pp. 30–37. [in Ukrainian].
7. Sidorovich, E. S. (2016). Francuzskie promyshlenniki i мастера na Yuge Ukrainy v konce XVIII – pervoj polovine XIX v. [French industrialists and craftsmen in the South of Ukraine in the late XVIII – first half of the XIX century]. *Uchenye zapiski Vitebskogo gosudarstvennogo un-ta*. vol. 21, pp. 11–14. [in Russian].
8. Vodotyka, S. H. (2001). Istorii Khersonshchyny XIII–XIX st. Pidruchnyk [History of Kherson region of the XIII–XIX centuries. Textbook]. Kherson : PRIPO, 176 p. [in Ukrainian].
9. Vodotyka, S. H., Vodotyka, T. S. (2013). Kherson [Kherson]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. K. : Nauk. Dumka, vol. 10, pp. 363–372. [in Ukrainian].
10. Pervaya Vseobshaya perepis naseleniya Rossijskoj imperii 1897 g. T. XLVII Hersonskaya guberniya [The First General Census of the Population of the Russian Empire in 1897, Volume XLVII, Kherson Province]. SPb : Izdanie Centralnogo Statisticheskogo Komiteta, 1904. [6], XVI, 319 s. [in Russian].
11. Herson [Kherson]. *Word ORT. Elektronnaya evrejskaya enciklopediya*. URL: <https://eleven.co.il/diaspora/communities/14504/> [in Russian].
12. Vodotyka, S. H., Savenok, L. A. (2011). Pokhodzhennia krymskykh karaimiv: analiz isnuichykh kontseptsii i shliakhy poshuku istyny [The origin of the Crimean Karaites: an analysis of existing concepts and ways to find the truth]. *Chornomorskyi litopys. Naukovyi zhurnal*, vol. 3, pp. 88–92. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 03.08.2021
The article was received 03 August 2021

ПРОБЛЕМА УПОРЯДКУВАННЯ ПОХОВАНЬ ТА ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ВОЇНІВ УНР У ПОЛЬЩІ В 1989–2005 РОКАХ

Дрозд Роман,
*доктор історичних наук, професор,
професор Інституту історії
Академії поморської в Слупську, Польща
roman.drozd@apsl.edu.pl
orcid.org/0000-0003-0169-7295*

Після 1989 р. зміна політичної системи в Польщі з тоталітарної на демократичну дозволила українській національній меншині в Польщі розвивати власне національне життя. Крім культурної та політичної діяльності, люди зацікавилися власною історією, розпочався процес відродження власної історичної пам'яті. Одним з її елементів була проблема вшанування пам'яті людей, важливих для української нації, котрі були поховані на території нинішньої Польщі. Серед поховань були могили воїнів УНР, котрі опинилися у Польщі в результаті польсько-більшовицької війни 1920 року та померли у Польській Народній Республіці. Згодом їхні могили були як навмисно, так і ненавмисно занедбані, а тодішня влада не погодилася на їх відновлення. Така можливість виникла лише після 1989 року, але і тут українська громада зустріла опір з боку деяких представників центральної та місцевої влади. Тим не менше, кілька кладовищ та будівель, присвячених воїнам УНР, союзникам Польщі у війні з більшовицькою Росією, були впорядковані та оновлені.

Ключові слова: Польща, Україна, УНР, українські військові кладовища, вшанування пам'яті

THE PROBLEM OF BURIAL ORGANIZATION AND HONORING THE MEMORY OF UNR SOLDIERS IN POLAND IN 1989–2005

Drozd Roman,
*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor of the Institute of History,
Pomeranian Academy in Slupsk, Poland
roman.drozd@apsl.edu.pl
orcid.org/0000-0003-0169-7295*

After 1989, the change of the political system in Poland from a totalitarian to a democratic one allowed the Ukrainian national minority in Poland to develop its own national life. In addition to cultural and political activities, people became interested in their own history, and the process of reviving their own historical memory began. One of its elements was the problem of honoring the memory of people important to the Ukrainian nation who were buried in what is now Poland. Among the burials were the graves of UPR soldiers who found themselves in Poland and died as a result of the Polish-Bolshevik war of 1920. Under the Polish People's Republic, their graves were both intentionally and unintentionally abandoned, and the then authorities did not agree to restore them. Such an opportunity arose only after 1989, but even here the Ukrainian community met with resistance from some representatives of central and local authorities. However, several cemeteries and buildings dedicated to UPR soldiers, Poland's allies in the war with Bolshevik Russia, were tidied up and renovated.

Key words: Poland, Ukraine, UPR, Ukrainian military cemeteries, commemoration.

Демократизація політичного та суспільного життя Польщі після виборів у червні 1989 р., окрім поживлення діяльності української меншини, також мала прямий вплив на польсько-український діалог щодо багатовікових слідах присутності українців у цих районах, з яких вони були витіснені (Drozd, 2020).

За часів Польської Народної Республіки цей «діалог» як правило відбувався на рівні українська громада – влада. Саме влада через підпорядковані засоби масової інформації створила зручну для себе реальність, реалізовувала асиміляційну політику щодо національних меншин, включаючи українців, нехтуючи і часто знищуючи їхні пам'ятки матеріальної та духовної культури. Без легітимності польської суспільної думки, важко визнати, що влада представляла інтереси та погляди та діяла від його імені польського народу. Ситуація змінилася з демократизацією життя в Польщі. Демократичні вибори влади означали, що влада отримала соціальний мандат діяти від імені нації. Тепер діалог розпочався між українською

меншиною та польською громадою, представленою не лише державною та місцевою владою, а й численними польськими неурядовими організаціями.

У свою чергу, розпад Радянського Союзу та поява незалежних держав, включаючи Україну, дали можливість розпочати у цьому плані діалог між поляками та польською меншиною в Україні з українською стороною. Нездатність вести організоване життя польської меншини в СРСР, з одного боку, та, з іншого боку, залежність влади ПРН від Кремля означала, що пам'ятки польської матеріальної та духовної культури не мали захисників. Вони були серйозно зруйновані, а в багатьох випадках – повністю знищені. Лише поява незалежної України, а отже, і налагодження державних відносин з Польщею, створили сприятливі умови для діяльності громадські організації національних меншин, відродити Римо-Католицьку Церкву, розпочати польсько-український діалог, що в результаті позначилося на покращенні стану польських пам'яток в Україні.

Питання охорони пам'яток української культури в Польщі також було включено до актів Союзу українців в Польщі (СУвП). У його програмній декларації цьому питанню присвячено цілий розділ, в якому викладено такі напрямки дій:

1) здійснення всебічної та різноманітної діяльності з метою збереження пам'яток церковної культури та співпраці з цією метою з усіма установами та організаціями, зокрема з Суспільною комісією з охорони пам'яток церковного мистецтва;

2) охорона несакральних пам'яток української культури, включаючи Народний дім у Перемишлі, українське військове кладовище у Пикуличах, Каліші та інших місцевостях, окремих поховань українських діячів, а також призначення спеціальної групи експертів для проведення інвентаризації цих об'єктів та юридичних та економічних можливості їх збереження, охорони та відновлення;

3) збирання та збереження пам'яток матеріальної та духовної культури, які ще існували у повсякденному житті, звичаях та творчості української народної спільноти та створення для цього музею української культури, поновлення діяльності обласного українського музею «Стривігор» у м. Перемишль та «Лемківщина» у Саноку, а також узаконенню статусу музею у Зиндрановій та створення музею на Підляшші;

4) створення українського архіву, завданням якого буде збирати та зберігати різноманітні архівні матеріали, що стосуються української меншини у Польщі;

5) прагнення відновити старі назви місць та вулиць, які через їхній український характер були змінені за часів Польської Народної Республіки, а також вшанування пам'яті місць, пов'язаних із життям та діяльністю українських культурних діячів у Польщі (Masińewycz, 1990: 41–42).

Наслідком цієї програми став лист І з'їзду Союзу українців в Польщі (СУвП) до Сейму від 25 лютого 1990 року, у якому зверталася увага на необхідність охорони пам'яток української матеріальної культури. Вказувалося на незадовільний стан їх збереження та недостатню підтримку з боку державних установ у цьому плані (Czecha, 1993). У 1991 році при Головній раді СУвП була створена Національна комісія пам'яті на чолі з проф. Стефаном Заброварним. Її головним завданням було:

1) усунення «білих плям» в історії України та польсько-українських відносинах;

2) сприяння відродженню української духовної культури та національних традицій серед українців;

3) організація науково-документальної діяльності, переважно Українським архівом;

4) ініціювання заходів, спрямованих на вшанування пам'яті видатних осіб української історії та культури, а також жертв репресій (Nasze Słowo, 17 listopada 1991).

Соціальний характер та скромний бюджет не дозволили Комісії розвивати свою широку діяльність, але вона зіграла важливу роль, привернувши увагу української громади до занедбаних кладовищ та місць поховань.

Українська громада також вжила заходів щодо відновлення кладовищ та пам'ятників, присвячених воїнам УНР, які як союзники Польщі воювали з більшовиками у війні 1920 року. Після укладення перемир'я між Польщею та радянською Росією українські війська

продовжили боротьбу, але були витіснені з України. Після перетину кордону з Польщею вони були інтерновані та ув'язнені в таборах у Польщі. Там внаслідок антисанітарії та епідемії тифу багато з них померло. За часів Польської Народної Республіки ці кладовища були занедбані і частково спустошені. У «Нашому слові» почали з'являтися статті, переважно Олександра Коланчука та Еміліана Вішки, про табори та кладовища інтернованих воїнів УНР у Польщі. Вони розповіли про їх історію та сучасний спустошений вигляд (Nasze Słowo, 1 i 8 grudnia 1991).

В центрі уваги опинилось православне кладовище у Волі, Варшава, де були поховані офіцери, у тому числі п'ятеро генералів та солдат УНР, союзників Польщі у війні з більшовиками 1920 року. На межі 1960–70-х років на цьому кладовищі були започатковані римо-католицькі поховання за окрему плату. Надгробків стало все більше, тому місцевий православний священник, щоб отримати нові місця, почав прибирати могили воїнів. Ситуація шокувала вірян. Митрополит звільнив парафіяльного священника, але новий продовжив діяльність свого попередника. Подальші протести, навіть втручання митрополита, не допомогли. Зняті з могил хрести розвезли по кладовищу і закопали. У цій ситуації деякі віряни, зокрема Микола Сівіцький, вирішили взяти справу в свої руки. Упорядковано квартал з офіцерськими могилами, зокрема генералів. На жаль, могили рядових були залишені на милість (немилість) пароха. З 1990 року офіцерські поховання стали місцем відзначення річниць, пов'язаних із боротьбою за українську державність у 1917–1920 роках.

Силами української громади також відремонтували кладовище воїнів УНР у Пикуличах поблизу Перемишля. За часів Польської Народної Республіки цвинтар був занедбаний і спустошений. З демократизацією суспільного життя в Польщі українська громада Перемишля вирішила навести порядок на кладовищі та повернути йому гідний вигляд. 10 червня 1990 року там відбулася релігійна церемонія, яка стала своєрідним оновленням довоєнної традиції «ходи до Пикулич» у поєднанні з панахидою над могилами воїнів УНР. Церемонія також стала символом початку примирення. Його учасники ухвалили звернення «До українського та польського суспільства», в якому були слова: «Беручи участь у церемонії відновлення могил воїнів армії УНР, віддаючи належну пошану їхній пам'яті, ми особливо сильно відчуваємо тягар драматичної історії українців та поляків. Тому що ці солдати воювали як союзники поляків у війні 1920 року. Тому, схилиючи голови перед тими, хто пожертвував життям на захист своєї Батьківщини – України, ми висловлюємо віру, що напружена ситуація або конфлікт між українцями та поляками більше ніколи не повториться. Бо ми пам'ятаємо, що наші нації надто дорого заплатили за свободу, боротьба з поневоленням коштувала нам надто дорого. Стоячи над могилами воїнів української армії, ми простягаємо руки в знак прощення і примирення. Ми хочемо ствердити – нашим бажанням є повністю прояснити всі трагічні події минулого, звернути увагу на жертв, пробачити і попросити прощення. Водночас ми висловлюємо свою віру, що пам'ять про невинних жертв більше ніколи не допустить ворожості українців та поляків» (UkrainiŃcy w Polsce, 1990: 126–127).

Навесні 1991 року Еміліан Вішка звернувся з проханням відновити кладовище воїнів УНР в Олександрові Куявському. Міський голова Здзіслав Насінський та голова міської ради Збігнев Знамеєровський погодилися відновити кладовище та надати необхідну допомогу. Крім Е. Вішки, у процесі реконструкції брав участь командир місцевої поліції Славомір Манковський. Водночас Комітет національної пам'яті на чолі зі Стефаном Заброварним розпочав збір коштів серед української громади на виконання робіт. Матеріальну допомогу надала і влада міста Львова. Ремонт цвинтаря проводився у два етапи – у листопаді 1992 року та навесні 1993 року – львівською компанією «Некрополіс». Біля входу на цвинтар було встановлено дві таблички, які інформують польською та українською мовами, хто і коли був там похований. Девіз на них – це звернення до живих товаришів: «Коли ви повернетесь в Україну, скажіть їй, що ми виконали свій обов'язок і померли за її життя» (Wiszka, 2012: 302–306).

Офіційне відкриття та освячення Українського військового цвинтаря в Олександрові Куявському відбулося 12 червня 1993 року. На церемонії була присутня велика кількість української громади з усієї Польщі та представники польської та української влади, місцевої самоврядування, православного, греко-католицького та євангельського духовенства, а також польські та українські скаути та пластуни а також польські та українські вояки, представницькі оркестри Війська Польського та Міністерства оборони України (Nasze Słowo, 11 lipca 1993). Церемонія мала чіткий відтінок зближення між двома народами, що знайшло відображення в офіційних виступах. Слід підкреслити, що рішення про відбудову цвинтаря та її успішне завершення відбулося за рік до підписання польсько-української угоди про охорону подібних об'єктів і було прикладом українсько-польського співробітництва в цьому питанні. Відкриття цього некрополю ознаменувало початок щорічних урочистостей у цьому місці за участі української громади, однак з меншим інтересом з боку місцевої влади (Wiszka, 2006). З цієї причини 15 лютого 2003 р. Товариство друзів Олександра Куявського звернулося до голови міського самоврядування, щоб зацікавити владу у пам'ятних заходах, оскільки це може зіграти важливу роль у «побудові дружніх відносин між Україною та Польщею» (AZUwP, ZG ZUwP, 2003).

19 червня 1992 року СУВП звернулася до президента Каліша Войцеха Бахора з проханням відновити місцеві українські військові кладовища. Вони посилалися на «Декларацію про принципи та основні напрямки розвитку польсько-українських відносин», підписану міністрами закордонних справ Польщі та України, яка передбачала зобов'язання, що сторони приділятимуть належну увагу охороні пам'яток обох народів. Також було зазначено, що в Україні триває робота з реконструкції цвинтаря Львівських Орлят (Orląt Lwowskich), солдатів Армії Крайової на Волині, вбитих польських офіцерів під Харковом та вшанування пам'яті польських професорів у Львові, убитих нацистами. Також його попросили взяти патронат над відновленням кладовищ і виділити на ці цілі відповідні кошти. В межах Каліша було три кладовища солдатів УНР. Тільки один з них – православний цвинтар по вул. Горішносілезькій (Górnośląskiej), де налічувалось понад 50 могил

воїнів, знаходилась під охороною та була доглянута. У свою чергу цвинтар за адресою вул. Жолнірський (Żołnierskiej) була повністю занедбана, в заростях знаходилось близько 20 надгробків. Кладовище на вул. 29-й піхотного полку (29 Pułku Piechoty) у Щипіорно (Szczypiorna) служило пасовищем, і єдиними слідами кладовища були чотири стовпи в'їзної брами, один стовп огорожі та постамент, що лишився від пам'ятника (Ukraińcy w Polsce, 1992: 211–212).

28 вересня відбулася зустріч делегації СУВП та Комісії національної пам'яті з президентом Каліша В. Бахором, під час якої обговорювались питання наведення порядку на кладовищах. Була отримана підтримка влади, але робота не могла розпочатися через відсутність достатніх фінансових ресурсів (Nasze Słowo, 18 października 1992). Були докладені зусилля для вирішення цієї проблеми, але очікуваного ефекту не було досягнуто. Неофіційно говорилося, що перешкодою стала не брак грошей, а труднощі з реконструкцією цвинтаря Львівських Орлят у Львові. Тим не менш, були вжиті зусилля для реалізації ідеї. У ході роботи виявилось, що нотаріальний акт, укладений у 1929 р. між Українським Центральним Комітетом у Республіці Польща та власниками землі, на якій тоді було закладено кладовище, не відображається у земельному реєстрі, і немає запису про створення під'їзної дороги до кладовища у книгах постійних власників суміжних земель. Цей факт та брак фінансових ресурсів спричинили значне уповільнення подальших робіт. Лише у травні 1999 року був розроблений проєкт обеліску та розпочато його будівництво (AZUwP, ZG zUwP, 1999). 30 вересня 1999 року у Щипіорно в присутності представників польської та української урядовців та духовенства було відкрито та освячено пам'ятник на честь воїнів УНР, які там були поховані (Nasze Słowo, 10 października 1999).

Іншим було питання могил українських воїнів, що упокоїлись у Кракові. У листопаді 1996 року на Раковецькому кладовищі відбулося урочисте освячення ділянки з відновленими 30 могилами українців – легіонерів Й. Пілсудського. У ньому взяли участь представники місцевої влади на чолі з краківським воєводою, а також СУВП та духовенство. Наступного року був створений Почесний комітет з будівництва пам'ятника на Раковецькому цвинтарі в Кракові для вшанування пам'яті похованих українських воїнів та цивільних осіб, які загинули у таборі для інтернованих в'язнів № 1 у Кракові-Домбю (Krakowie-Dąbiu) у 1918-1921 роках. 14 квітня 1999 року Краківська міська рада ухвалила позитивне рішення з цього питання. Таким чином, етап підготовки та обговорення проєкту пам'ятника було завершено (AZUwP, ZG ZUwP, 1999). Його урочисте відкриття відбулося 1 вересня 2000 року за участі глав урядів Польщі та України.

Однак українській стороні до нещодавна не вдалося відновити кладовище воїнів УНР у Ланьцуті (Łańcucie) (Kolańczuk, 2000). 13 лютого 1998 року відбулася зустріч аташе посольства України в Польщі генерала Омеляна Ряб'яка, члена Головної ради СУВП Олександра Коланчука з мером міста Ланьцут Єжи Щигелем. Темою було прохання про оновлення та повторне освячення пам'ятника, встановленого на цвинтарі на згадку про понад 420 загиблих воїнів УНР, інтернованих

у місцевому таборі в 1919–1921 роках. Спочатку там утримувались солдати Західно-Української Народної Республіки, з яких створено 6-та Січова дивізія Армії УНР, якою командував полковник Марко Безручко, котрий потім отримав звання генерала. Дивізія брала участь як союзник Польщі у війні проти більшовиків у 1920 р. Після підписання 12 жовтня Польщею та радянською Росією попередніх умов миру армія УНР продовжила боротьбу за самостійність України. Проте через вирішальну перевагу більшовиків їм довелося перетнути кордон з Польщею і таким чином вони були інтерновані. Спочатку тих, хто помер у таборі Ланьцут, ховали біля околиць табору, а на початку 1921 року їх ексгумували та перепоховали на спеціально відокремленій ділянці й спорудили обеліск. Після війни кладовище було зруйновано, як і інші кладовища УНР. У 1974 році обеліск був зруйнований і замінений пам'ятником гр. Вандаліну Альфреду Мнішу, а місце (кватері) з українськими похованнями надано назву Війська Польського армії. Міський голова Я. Щигла позитивно відреагував на пропозицію відновити цвинтар, але водночас зазначив, що «викликає занепокоєння не лише [міської] ради, а й Ради з охорони місць пам'яті мучеництво (РОМПіМ) та Воеводського охоронця пам'яток у Жешуві, що пам'ятна дошка про загибель українських воїнів встановлена на історичній пам'ятці, розташованій на муніципальному цвинтарі у Ланьцуті біля штабу Війська Польського, перекриє табличку на честь австрійського офіцера – графа Вандаліна Альфреда Мніша». Він також наголосив, що українська сторона повинна докласти зусиль, щоб відзначити це перед «компетентними органами» відповідно до чинних правил. Це була химерна відповідь, яка показала, що з одного боку місцева влада має застереження щодо розміщення меморіальної дошки, присвяченої українським солдатам, колишнім союзникам воїнів Польської армії, а з іншого боку, що вона намагається приховати правду про цей факт, як це було зроблено в 1974 році. Українська сторона оцінила це так, що влада Ланьцута соромилася того, що український солдат боровся пліч-о-пліч з польським солдатом проти більшовиків. Також застереження про те, що українські заходи з вшанування пам'яті «повинні супроводжуватися дотриманням правових форм, чинних у Республіці Польща» (AZUwP, ZG ZUwP, 1998), доводило те, що влада Ланьцута не довіряє українській стороні, і в результаті українське населення звинуватили у протиправних діях під час вшанування пам'яті (Drozd, 2013: 251–302).

Було очевидно, що це упорядкування поховань буде дуже складним завданням, і має бути продовжено. 21 жовтня 2000 р. до Збігнева Сечкося, воєводи Підкарпаття, також звернулося Товариство охорони могил українських воїнів у Любліні (Towarzystwo Opieki nad Grobami Żołnierzy Ukraińskich w Lublinie) (AZUwP, ZG ZUwP, 2000), а 12 жовтня 2002 р. ГР СУвП у своєму зверненні щодо ліквідації наслідки операції «Вісла» також відзначила, що (РОМПіМ) припинив усі основні переговори з українськими громадськими організаціями і протягом кількох років не вирішував долю пам'ятника у Ланьцуті та завершення реконструкції кладовища у Каліші. Згодом це звернення було передано голові Комісії з питань національних меншин Міністерства

внутрішніх справ та адміністрації Зенону Косіняк-Камишу, генеральному секретарю Ради Європи Вальтеру Швіммеру, речнику з питань громадянських прав Анджею Золлю, голові Комісії національних і етнічних меншин Генуеві Вісьньовській, заступнику голови цієї комісії Єжи Штелигу, голові Консультативного Комітету президентів Польщі та України Мареку Сівецю, голові канцелярії прем'єр-міністра Мареку Вагнеру та голові Комітету адміністрації та внутрішніх справ Сейму Республіки Польща, Анджею Браханському (AZUwP, ZG ZUwP, 2002). Ці дії були невдалими, і проблема кладовища у Ланьцуті не вирішувалась до 2020 року, коли до сторіччя Варшавської битви 1920 р. було офіційно відкрито відновлений цвинтар.

Загальна атмосфера образи навколо українських меморіалів та труднощі з ремонтом кладовища Львівських Орлят означали, що вони були віддані на знищення людям, які ставилися до таких пам'ятників як небажаних, або тим, що хотіли ускладнити польсько-українські відносини. У жовтні 1998 року на православному цвинтарі за адресою вул. Ліпова в Любліні був осквернений пам'ятник на могилі поета Миколи Лютого-Лютенки, колишнього воїна УНР. Тризуб і фото загиблого були залиті фарбою. З іншого боку, на православній церкві, розташованій біля головного входу, був намальований православний хрест, що висить на шибениці. Голова гуртка СУвП у Любліні, д-р Григорій Купріянович, подав до районної прокуратури у Любліні звіт про образу державного герба України, місця останнього спочинку померлого та розпалювання національних суперечок. Також з цього приводу був опублікований спеціальний прес-реліз. Розслідування у цій справі було припинено 27 січня 1999 року через те, що особа зловмисника була не встановлена.

Президенти Польщі А. Квасневський та України Л. Кучма намагалися послабити «війну за пам'ятники». Вони обидва брали участь у відкритті пам'ятника в Явожно. 13 травня 1999 року напередодні зустрічі президентів країн Центральної Європи у Львові відбулася символічна церемонія. Президенти Польщі та України поклали вінки разом на кладовищі Львівських Орлят та воїнів Української Галицької Армії. Подія мало не закінчилася скандалом. На головній пам'ятній дошці на кладовищі Львівських Орлят виявився напис, не узгоджений з польською стороною. Серйозний скандал не відбувся лише тому, що А. Квасневський применшив цю справу, а Л. Кучма пообіцяв демонтувати табличку. 25 червня 1999 р. у Варшаві на православному цвинтарі у Волі вони відкрили пам'ятник, присвячений, як свідчить напис: «Воїнам Української Народної Республіки, що захищали свободу України та Польщі у 1918–1920 роках». Обидва президенти один за одним виступали з примирливими промовами. «Стоячи на польському цвинтарі, – сказав А. Квасневський, – над могилами українських воїнів, відомих своєю участю в боях проти спільного ворога [...], ми вшановуємо їх мужність і жертвність [...]. Нехай спочивають з миром. Нехай з цього місця виходять найкращі думки про польсько-українську дружбу», а Л. Кучма заявив: «Україну та Польщу об'єднують спільні бажання та ідеали, ми хочемо миру та свободи, процвітання та справедливості для себе та наших сусідів».

У травні-червні 1999 року було завершено перший етап реставрації пам'ятника на могилі поета Миколи Лютого-Лютенки у Любліні, який був зруйнований у 1998 р. Також був розроблений план відновлення всіх поховань воїнів УНР, що спочивають там. Однак у ніч з 10 на 11 травня 2001 року сталося чергове руйнування. Відреставрований надгробний пам'ятник поету перекинули і розбили. На стіні церкви фарбами було написано: «Польща для поляків» та «Повісьте вбивць ОУН-УПА». За даними Товариства охорони могил українських воїнів у Любліні, створеного навесні 1999 року, спустошення могло бути результатом оновлення кладовища та оголошення про відкриття пам'ятника воїнам УНР. 29 жовтня 2000 року було закладено наріжний камінь пам'ятника, а його відкриття заплановано на 27 травня 2001 року. Цього разу влада відреагувала дуже швидко і рішуче. Офіційна заява була опублікована люблінським воєводою Вальдемаром Дудзяком, у якій зазначено: «Висловлюю глибоке обурення та жалю за цю подію, а також за розміщення неналежних написів на стінах цвинтарної церкви. Повага до стін храму, спокою та святості могили – обов'язок кожної людини. Я докладаю всіх зусиль для того, щоб винний або особи, які вчинили цей акт вандалізму, були виявлені та суворо покарані». Міська влада, у свою чергу, взяла на себе вартість відновлення пам'ятника, і написи були негайно зафарбовані, а поліція розпочала розслідування. Все це також оприлюднили місцеві ЗМІ. Ця подія була дуже погано сприйнята місцевою українською громадою, але реакція влади породила надію, що такого вандалізму більше не буде. Тим не менш, цей акт мобілізував громаду та місцеву владу для роботи над підготовкою та відкриттям запланованої пам'ятки та реконструкцією пошкодженого надгробка. Він відбувся 27 травня 2001 року, наприкінці першого фестивалю польської та української культури у Любліні, і мав дуже урочистий характер. У ньому взяли участь місцева влада, посол України в Польщі Дмитро Павличко та почесна варта Армії Польської. Релігійну церемонію провів єпископ Авель. Також були присутні представники римо-католицької церкви та парох місцевої греко-католицької парафії. Ініціаторами оновлення пам'ятника та кварталів були віце-президент Люблін

Збігнев Войцеховський та д-р Григорій Купріянович (Nasze Słowo, 10 czerwca 2001).

Вшанування пам'яті в Тарнові пройшло без особливих проблем. 29 серпня 2003 року тут відбулися урочисті заходи з нагоди 12-ї річниці незалежності України. Вибір місця не був випадковим, оскільки у 1920-1922 роках Тарнув був місцем еміграційної влади УНР на чолі з головним отаманом Симоном Петлюрою. У 1931 р. Начальника Генерального штабу Збройних Сил УНР, міністра військових справ, генерала Миколу Юнаківа було поховано на місцевому цвинтарі, званому «На Хресті» („Na Krzyżu”) (Kolańczuk, 2003). Після війни могила була зруйнована. Встановити її місце вдалось в 2001 році завдяки 3-метровому дворуку хресту, що зберігся. Міська влада вирішила відновити могилу, і її повторне освячення відбулося 29 серпня за участі міської влади та генерального консула України у Кракові Олександра Медовнікова та Війська Польського. Тоді між Тарноуовом та Тарнополем також був підписаний договір про партнерство (Nasze Słowo, 14 września 2003).

Кладовища, покинуті в результаті операції «Вісла» 1947 р., під час якої депортували українське населення зазнали свідомого та несвідомого спустошення. Після 1989 року Українська громада в Польщі вжила заходів щодо відновлення місць спочинку їхніх родичів, жертв польсько-українського конфлікту та людей, котрі мали заслуги перед українською нацією. Також інтерес викликали покинуті кладовища воїнів УНР. Перші спроби їх відновлення були схвально сприйняті місцевою владою, що сповнило українську сторону оптимізмом. Однак з часом позиція польського місцевого самоврядування та центральних органів влади ставала все більш несприятливою. Складнощі з відновленням та відкриттям цвинтаря Львівських Орлят у Львові та форми проведення деяких заходів щодо вшанування пам'яті українських жертв польсько-українського конфлікту в Польщі з порушенням чинного законодавства посилювали спротив влади щодо українських ініціатив. Зокрема польська сторона не погодилася вшанувати пам'ять учасників українського підпілля. Крім того, різна оцінка польсько-українського конфлікту поляками та українцями позначилась на тому, що питання щодо кладовищ, включаючи солдатів УНР, досі не вирішені.

Література:

1. Archiwum Związku Ukraińców w Polsce (dokumenty dotyczące cmentarzy żołnierzy URL).
2. Drozd R. Kwestia upamiętnień miejsc spoczynku żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej w Polsce w latach 1989–2005. *Ukraińcy i ich sąsiedzi na przestrzeni wieków: polityka, gospodarka, religia, kultura i życie codzienne* / red. R. Drozd i B. Halczak. Słupsk-Warszawa, 2020.
3. Drozd R. Ukraińcy w Polsce wobec swojej przeszłości (1947–2005). Słupsk-Warszawa, 2013.
4. І з'їзд Союзу українців у Польщі / упор. В. Мацієвич. Warszawa, 1990.
5. Kolańczuk A. Ukraińscy generałowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920–1939. Przemyśl, 2009.
6. Kolańczuk O. Ukraińskawijskawa emigracja u Polsczy (1920–1939). Lwów, 2000.
7. Ukraińcy w Polsce 1989–1993. Kalendarium. Dokumenty. Informacje / pod red. M. Czecha. Warszawa, 1993.
8. Wiszka E. Kozacka Mogiła – Ukraiński Cmentarz Wojskowy w Aleksandrowie Kujawskim. *Mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej po upadku komunizmu* / pod red. B. Halczaka. Zielona Góra, 2006.
9. Wiszka E. Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Formowanie, szlak bojowy i internowanie. Toruń, 2012.

References:

1. Archiwum Związku Ukraińców w Polsce (dokumenty dotyczące cmentarzy żołnierzy URL).
2. Drozd, R. (2020). Kwestia upamiętnień miejsc spoczynku żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej w Polsce w latach 1989–2005. *Ukraińcy i ich sąsiedzi na przestrzeni wieków: polityka, gospodarka, religia, kultura i życie codzienne* / red. R. Drozd i B. Halczak. Słupsk-Warszawa.

3. Drozd, R. (2013). Ukraińcy w Polsce wobec swojej przeszłości (1947–2005). Słupsk-Warszawa.
4. Matsiievych, V. (1990). I zizd Soiuzu ukrainsiv u Polshchi [I Congress of the Union of Ukrainians in Poland]. Warszawa. [in Ukrainian].
5. Kolańczuk, A. (2009). Ukraińscy generałowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920–1939. Przemysł.
6. Kolańczuk, O. (2000). Ukrajinskawijśkowa emigracja u Polshczy (1920–1939). Lwiv.
7. Ukraińcy w Polsce (1989–1993). Kalendarium. Dokumenty. Informacje / pod red. M. Czecha. Warszawa, 1993.
8. Wiszka, E. (2006). Kozacka Mogiła – Ukraiński Cmentarz Wojskowy w Aleksandrowie Kujawskim. *Mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej po upadku komunizmu* / pod red. B. Halczaka. Zielona Góra.
9. Wiszka, E. (2012). Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Formowanie, szlak bojowy i internowanie. Toruń.

Стаття надійшла до редакції 05.08.2021
The article was received 05 August 2021

ДОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД ПРОЦЕСУ ДОСЛІДЖЕННЯ АКАДЕМІЧНИХ ШТАТІВ УНІВЕРСИТЕТІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Коновалова Ганна Василівна,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри суднобудування та ремонту суден

Херсонської філії Національного університету

кораблебудування

імені адмірала Макарова

konovalovaiianna@gmail.com

orcid.org/0000-0003-1215-849X

У статті проаналізовано перший – дореволюційний період процесу дослідження академічних штатів університетів Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX століття, які дозволили визначити стан вивчення проблеми та основні методи, концепції та погляди дослідників на розвиток і формування науково-педагогічних колективів університетів Наддніпрянської України та виконання ними їх науково-професійних обов’язків.

Визначено, що перший початковий період – дореволюційний – характеризується появою перших аналітичних розвідок з аналізом дії Університетського статуту 1863 й 1884 рр. У роботах містяться матеріали щодо огляду діяльності уряду та Міністерства народної освіти, історії заснування Київського, Харківського та Новоросійського університетів, міститься аналіз окремих моментів організації навчальної, наукової роботи, ліквідації студентських виступів тощо. Історія університетів, склад науково-педагогічних працівників стає предметом дослідження представників наукової інтелігенції Наддніпрянщини, видатних діячів громадського життя. У кінці XIX – на початку XX ст. з’являються публікації, присвячені окремим питанням організації університетської освіти в пореформену добу та соціального, економічного і суспільного життя представників науково-педагогічних колективів.

Обґрунтовано тезу про те, що дореволюційний період історіографії дисертаційного дослідження можна назвати періодом накопичення історичних фактів, формування кола джерел і проблематики історичних досліджень з історії університетів Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: історіографія, університет, вища освіта, науково-педагогічні працівники, наукова інтелігенція, Наддніпрянська Україна.

PRE-REVOLUTIONARY PERIOD OF THE STUDY OF ACADEMIC STAFFS OF THE UNIVERSITIES IN NADDNIPRYANSKA UKRAINE OF THE SECOND HALF OF THE XIXTH – BEGINNING OF THE XXTH CENTURY

Konovalova Hanna Vasylivna,

PhD in History,

Senior Lecturer at the Department

of Shipbuilding and Ship Repair,

Kherson branch of the National University of Shipbuilding

named after Admiral Makarov

konovalovaiianna@gmail.com

orcid.org/0000-0003-1215-849X

The article analyzes the first – pre-revolutionary period of the research process of academic staffs of the universities in Naddnipyanska Ukraine of the second half of the XIX – beginning of the XX century, which allowed to determine the state of study and basic methods, concepts and views of researchers on the development and formation of scientific and pedagogical teams of Naddnipyanska Ukraine, their scientific and professional responsibilities.

It is determined that the first initial period – pre-revolutionary – is characterized by the appearance of the first analytical investigations analyzing the University Statute of 1863 and 1884. The works contain materials on the government and the Ministry of Education, the history of Kyiv, Kharkiv and Novorossiysk universities, contains an analysis of some aspects of the organization of educational, scientific work, elimination of student performances, etc. The history of universities, the composition of scientific and pedagogical workers becomes the subject of research of representatives of the scientific intelligentsia of the Naddnipyanska Ukraine, prominent figures of public life. From the second half of the XIX – beginning of the XX century publications appear on certain issues of the organization of university education in the post-reform era and social, economic and social life of representatives of scientific and pedagogical teams.

The thesis is substantiated that the pre-revolutionary period of historiography of dissertation research can be called a period of accumulation of historical facts range of sources and issues of historical research on the history of universities of the Naddnipyanska Ukraine in the second half of the XIX – beginning of the XX centuries.

Key words: historiography, university, higher education, academic staff, scientific intelligentsia, Naddnipyanska Ukraine.

Постановка проблеми. Нагальна потреба якісних зрушень у системі організації науково-педагогічної, навчально-методичної, науково-дослідної роботи професорсько-викладацьких колективів закладів вищої освіти, діяльність яких спрямована на підготовку висококваліфікованих працівників різних галузей, спонукає сучасних дослідників дедалі частіше звертатись до вивчення та аналізу історичного досвіду, набутого їхніми попередниками у XIX – на початку XX ст.

У цей період науково-педагогічні працівники університетів займали активну позицію не лише в навчально-виховному й науково-дослідницькому процесах, впливали на суспільний розвиток, відігравали вагомий роль у модернізаційних процесах шляхом застосування різних форм і методів для організації українознавчих досліджень, популяризації наукових знань. У цьому контексті дослідження соціокультурної характеристики науково-педагогічних працівників університетів Наддніпрянської України, як складової національної інтелігенції, становить значний науковий, пізнавальний та практичний інтерес. У другій половині XIX – на початку XX ст. система вищої освіти також зазнала глибокого реформування, особливо в системі підготовки науково-педагогічних працівників університетів. Ці проблеми відомі і сучасній вищій школі, а для їх вирішення доцільно взяти до відома досвід попередніх часів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Наприкінці 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. почали формуватися і розвиватися групи дослідників (Київ, Харків, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Одеса), які сприяють утвердженню нових підходів у вивченні зазначеної проблематики. Ці групи набувають рис наукових шкіл. Йдеться про методологічну розробку проблем розвитку науки в системі «наука-суспільство», механізмів взаємодії закладів освіти і науки з окремими сферами суспільного буття (політикою, економікою, культурою) тощо. Скажімо, в рамках запорізької школи (Ф. Турченко, Г. Турченко, О. Ігнатюха, І. Шугальова та ін.) комплексно досліджується модернізаційний процес в Україні у другій половині XIX – першій половині XX ст. (соціально-політичний, соціально-економічний, релігійний, освітній, культурологічний аспекти). Це дозволяє реконструювати основні процеси, які віддзеркалюють інтеграцію Півдня України в національно-територіальний комплекс України в XIX – на початку XX ст., націотворчі процеси регіону в цьому контексті. Слід погодитись з їх висновками про позитивну роль еліти, в тому числі наукової, у поступі суспільства пореформеної доби. Одеські та харківські історики займаються проблематикою, пов'язаною з особливостями розвитку наукової еліти (професорсько-викладацької) в загальному поступі українського культурно-освітнього руху другої половини XIX – початку XX ст. (О. Гонтар, А. Мисечко, С. Наумов, С. Посохов та ін.). Спільним для цих напрямів і шкіл є вивчення регіональної історії в загальнодержавному, національному контексті, намагання розкрити шляхи українського історичного розвитку в межах глобальних соціальних систем (складових європейської й світової історії) середини XIX – початку XX ст.

Окрему групу досліджень складають дисертаційні роботи та автореферати з різних питань історії розвитку

університетської освіти в Україні, організаційно-правових засад їх діяльності, урядової політики в галузі формування наукової інтелігенції XIX ст. (С. Водотика, Г. Додонова, Г. Косінова, О. Мартиненко, Е. Писарева, Т. Стоян та ін.).

Аналіз літератури свідчить, що, незважаючи на наявність значної кількості праць з історії освіти і вищої освіти та історії різних галузей науки, питання соціального статусу, соціальної динаміки, культурологічного світу професорсько-викладацького співтовариства потребують поглиблено вивчення. Для з'ясування соціокультурних особливостей наукової інтелігенції існує достатня джерельна база та адекватна сучасним вимогам методологія.

Постановка завдання. Основна мета цього дослідження – крізь призму історіографічного аналізу предствити коло опублікованих дореволюційних джерел з історії університетів і професорсько-викладацьких колективів Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст., розглянути стан, ступінь, рівень і повноту їх дослідженості.

Основний матеріал. В історії наукових досліджень, присвячених вищим закладам освіти – університетам та їх науково-педагогічним працівникам другої половини XIX – початку XX ст., можна визначити три основні періоди. Перший із них розпочався у 70-80-х роках XIX ст. і завершився зі встановленням радянської влади. Другий розпочався у 20-х рр. XX ст. і тривав до розпаду Радянського Союзу, падіння тоталітарної системи. Третій період розпочався з початку 1990-х років з утворенням незалежної держави України та інших самостійних держав на пострадянському просторі. Кожний з історіографічних періодів дослідження професорсько-викладацьких колективів університетів мав свою специфіку щодо можливості використання джерелознавчої бази й публікації результатів науково-дослідницьких робіт, а з урахуванням ідеологічних установок – і щодо характеру висвітлення історії та її оцінок.

Перший початковий період – дореволюційний – характеризується появою перших аналітичних розвідок з аналізом дії Університетського статуту 1863 р. В цей період вийшло кілька узагальнюючих нарисів, в яких висвітлюється поступ вищої освіти Російської імперії. В роботах містяться матеріали щодо огляду діяльності уряду та міністерства освіти, історії виникнення Київського, Харківського та Новоросійського університетів, міститься аналіз організації навчальної, наукової роботи в університетах, ліквідації студентських виступів тощо.

Так, на початку XX ст. з'явилися велика, ґрунтовна праця професора й письменника С. Рождественського до сторіччя Міністерства народної освіти. В цьому офіційному виданні містився історичний огляд діяльності цього відомства. Праця багата на фактичні дані, які докладно розкривають університетську політику царського уряду у XIX ст. завдяки використанню матеріалів міністерського архіву. Найцікавішим для сучасних дослідників у цій роботі є наявність коментарів до основних законодавчих та інших нормативних актів, залучення великої кількості міністерських циркулярів та розпоряджень, які визначали діяльність університетів. Автор скористався, наприклад, матеріалами

комітетів і комісій з перегляду університетських статутів, нарад у Міністерстві народної освіти, які раніше не були оприлюднені. Робота С. Рождественського є прикладом схвальної оцінки діяльності уряду з налагодження університетського життя, позитивних законодавчих ініціатив періоду реформ Олександра II. Значення праці у вивченні університетського питання полягає у наявності в ній змістовного фактичного матеріалу. Водночас праці бракує аналітичності, об'єктивності, а вузькість джерельної бази дозволяє оцінити її як більш-менш виразний коментар до законів і узаконених актів.

Наприкінці XIX ст. у науково-популярній статті історика і політичного діяча П. Мілюкова «Університет», підготовлений для енциклопедії, подано відомості про історію університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.; проаналізовано організаційно-адміністративну систему; організацію навчального процесу; вимоги до професорсько-викладацького складу, його матеріальне становище, організацію праці та ін., відповідно до дії університетських статутів 1804, 1835, 1863 й 1884 років. Її можна розглядати як першу спробу систематизації відомостей про університети на початку XX ст. Але через публіцистичний енциклопедичний характер праці відомого науковця П. Мілюкова сама стаття лише визначила коло проблем у системі університетської освіти.

Історія вищих навчальних закладів, склад науково-педагогічних працівників стає предметом дослідження представників наукової інтелігенції Наддніпрянщини, видатних діячів громадського життя Д. Багалія, В. Бузескула, М. Владимирського-Буданова, Ю. Кулаковського, О. Маркевича, М. Сумцова та ін.

Підготовка й видання цих праць були пов'язані з ювілейними датами відкриття університетів, що об'єктивно надавало їм відтінок офіційності. За основу періодизації викладення матеріалу були взяті університетські статuti 1863 й 1884 рр. – як основні закони, що визначали й регламентували життя навчальних закладів. Ці видання становлять неабияку цінність як зібрання значного фактичного матеріалу. Під час огляду основних подій життя університетів аналізуються положення статутів щодо різних аспектів діяльності вищих навчальних закладів, перш за все організації управління університетом, державного нагляду, організації навчальної та наукової роботи. Автори курсів з історії університетів зосередили увагу на суспільній діяльності представників професорсько-викладацького співтовариства. Досліджені ювілейні видання з історії Харківського, Київського та Новоросійського університетів відзначаються прагненням їх авторів поєднати факти з аналітичними викладками, виявленням особливостей розвитку окремих університетів і формування їх штатів науково-педагогічними працівниками. Ці дослідження не втратили наукової цінності з огляду на гідну увагу щодо проблеми запровадження та поширення університетської автономії, яка постала в Україні в теперішній час.

Опубліковані наприкінці XIX – на початку XX ст. праці з історії університетів Наддніпрянської України дореволюційного часу можна розглядати як погляд професорських колегій – прихильників Університетського статуту 1863 р. та університетської

автономії – на систему функціонування самих університетів. Науково-педагогічні працівники аналізували основні положення Університетського статуту 1863 р. стосовно організації навчальної роботи, заміщення вакантних кафедр, присудження наукових ступенів тощо. Акцентувавши увагу лише на позитивних рисах статуту 1863 р., автори підтримали необхідність відновлення автономії університетського життя, мінімізації втручання урядовців у діяльність університетів, висловлювались за надання професорсько-викладацьким колегіям широких повноважень. У працях з історії українських університетів чітко простежується їх критика частини положень нового Університетського статуту 1884 р. До цих зауважень необхідно ставитись обережно і критично тому, що автори не можуть бути повністю об'єктивними. Адже частина положень статуту 1884 р. обмежувала повноваження професорських корпорацій з управління університетами, підпорядковувала професорсько-викладацький корпус університету насадженим урядом нормам. Під впливом цих робіт у сучасних дослідників формується уявлення про надмірно суворий адміністративно-управлінський тиск на університети з боку Міністерства народної освіти, про відсутність у колегій самостійності у вирішенні всіх питань університетського життя. І все одно порівняно з радянським часом ця самостійність була вражаючою.

До обговорення змісту реформи вищої освіти Російської імперії залучалися не лише професори вітчизняних університетів. Результатом співпраці вітчизняних і зарубіжних професорів стала публікація «Отзывов немецких и голландских профессоров о проекте университетского устава гр. И.И. Толстого». Такі відзиви привертають увагу дослідників через порівняння статутів та організаційних засад зарубіжних університетів з вітчизняними. Ці публікації розкривали різні сфери життя університетів. Критично оцінюючи дійсність, автори рідко пропонували оригінальні реформаційні рішення. Як правило, у працях, написаних до 1905 р., з ностальгією вказувалося на автономні права університетів та необхідність їх повернення. Така критика була цілком безпечною для професорських колегій і представляла собою їх «суспільну думку». Однак негативна оцінка статуту 1884 р. і його практичного здійснення в університетах виявлялася не тільки з боку професорів. Так, у коментарях до проекту 1905 р. урядова комісія зробила критичний аналіз реалій університетського життя за статутом 1884 р. Представлені й розглянуті урядові документи містять значний фактологічний матеріал, але попри все не можуть бути об'єктивним джерелом з історії університетів. Це зумовлено тим, що перед подібними комісіями стояло завдання обґрунтувати необхідність своєї тривалої роботи, спрямованої на реформування університетської освіти. Проте вже факт наявності офіційної та ліберальної концепцій, їх діалог і боротьба є одним з визначальних здобутків дорадянської історіографії.

У кінці XIX – на початку XX ст. з'являються публікації, присвячені окремим питанням організації університетської освіти в пореформену добу та соціального, економічного і суспільного життя представників науково-педагогічних колективів. Так, у праці Ю.А. Кулаковського «Гонорар в русских

університетах» підкреслюється, що гонорарна система зазнала нищівної критики через механічне перенесення її з німецьких університетів у вітчизняні без урахування соціально-економічного становища професорсько-викладацького складу й студентства та їх психології, незбалансованість із загальною системою оплати за навчання у вищих навчальних закладах. Особливо гостро автор поставив питання нерівномірності виплати гонорарів викладачам різних факультетів.

У праці Д. Багалія «Экономическое положение русских университетов» представлено для аналізу більше коло проблем соціально-економічного забезпечення університетів, ніж в праці Ю. Кулаковського. Зокрема автор вказував на недостатнє фінансування університетів (навчально-методичної, наукової роботи) та їх професорсько-викладацьких колегій і розробив проект нових штатів університетів, які б відповідали їх потребам для повноцінного виконання освітніх, наукових і громадсько-культурних функцій.

До історіографічних складових статті дорадянського періоду відносяться перші розвідки про науково-педагогічну діяльність представників професорсько-викладацьких колективів університетів, представлені статтями у біографічних словниках вищих навчальних закладів та згаданих раніше ювілейних виданнях з історії університетів Наддніпрянської України. За характером ці студії мають не стільки аналітичний, скільки інформаційно-довідковий характер. Водночас слід підкреслити, що спеціальних досліджень, присвячених аналізу діяльності професорсько-викладацького корпусу університетів, не було. Окремі роботи були «нарисами» з історії наукової інтелігенції як складової російської інтелігенції.

Висновки. Отже, в історіографії дореволюційного періоду розгляду історії університетів Наддніпрянщини

дослідники перш за все характеризувалась діяльність університетів під час дії статутів 1835, 1863, 1884 рр. У ряді праць були зроблені перші кроки в дослідженні урядової політики, почалося вивчення окремих проблем організації діяльності університетів. У літературі наголошувалося, що основною проблемою для університетів кінця XIX – початку XX ст. залишалася недостатня кількість кваліфікованих науково-педагогічних працівників, які мали науковий ступінь. Звичайно ж, висловлювалися думки і щодо причин такого явища. Вказувалося на низький рівень матеріального забезпечення майбутніх професорів, надто складні вимоги до отримання докторського ступеня. Природно, що історіографія дорадянських часів відзначається фактологічним, а не дослідницьким характером. Література має переважно публіцистичний характер, авторами були нерідко самі представники університетських кіл або чиновники Міністерства народної освіти.

Висвітлення історії розвитку університетської освіти XIX – початку XX ст. самими представниками професорсько-викладацьких колегій дозволило поєднати аналітичний і мемуарний підхід, що забезпечило збереження численних деталей творчого та побутового життя самих дослідників. Характерною рисою історичних студій узагальнюючого характеру є перш за все накопичення фактичного матеріалу з різних аспектів соціально-економічного, соціально-політичного та громадського життя представників науково-педагогічної інтелігенції, використання значної кількості джерел, перш за все залучення законодавчих документів. Дореволюційний період історіографії дослідження можна назвати періодом накопичення історичних фактів, формування кола джерел та проблематики історичних досліджень з історії університетів Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.

Література:

1. Багалей Д.И. Экономическое положение русских университетов. Санкт-Петербург : Типография «Общественная Польза», 1914. 36 с.
2. Багалей Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьков, 1906. 344 с.
3. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Святого Володимира. Киев, 1884. 815 с.
4. Владимирский-Буданов М.Ф. Пятидесятилетие университета Святого Владимира (1834–1884). Речь, произнесенная на юбилейном акте университета. Киев : Типография императорского университета Св. Владимира, 1884. 59 с.
5. Додонова Г.В. Соціокультурна характеристика науково-педагогічних працівників університетів Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. істор. наук. Херсон, 2008.
6. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет существования (1805–1905). Харьков : Типография университета, 1906. 432 с.
7. Кулаковский Ю.А. Гонорар в русских университетах. Киев : Издательство «Киевлянина», 1897. 66 с.
8. Маркевич А.И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета: Исторические записки и академические списки. Одесса : Экономическая типография, 1890. 734 с.
9. Милуков П. Из истории русской интеллигенции: Сборник статей и этюдов. Санкт-Петербург : «Знание», 1903. 308 с.
10. Отзывы немецких и голландских профессоров о проекте университетского устава графа И.И. Толстого. Санкт-Петербург : Сенатская типография, 1910. 62 с.
11. Рождественский, С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902. Санкт-Петербург : Издательство Министерства народного просвещения, 1902. 786 с.
12. Труды Высочайше учрежденной комиссии по преобразованию высших учебных заведений. Санкт-Петербург, 1903.
13. Труды совещания профессоров по университетской реформе, образованного при Министерстве народного просвещения под председательством Министра графа И.И. Толстого в январе 1906 г. Санкт-Петербург : Типография Министерства народного просвещения, 1906. 457 с.

14. Энциклопедический словарь. Санкт-Петербург : Типография Акционерного Общества «Издательское дело», Брокгауз–Ефрон, 1901, 1902.

References:

1. Bagaley, D.I. (1914). The economic situation of Russian universities. St. Petersburg : Printing House «Public Benefit». Pages 36. [in Russian].
2. [Bagaley D.I., Sumtsov N.F., Buzeskul V.P. (1906). A brief outline of the history of Kharkov University in the first hundred years of its existence (1805-1905). Kharkov. Pages 344. [in Russian].
3. Biographical dictionary of professors and teachers of the University of St. Volodymyr. (1884). Kiev. Pages 815 [in Russian].
4. Vladimirsky-Budanov, M.F. (1884). The fiftieth anniversary of the University of St. Vladimir (1834–1884). Speech delivered at the university's jubilee act. Kiev : Printing House of the Imperial University of St. Vladimir. Pages 59 [in Russian].
5. Dodonova, H.V. Social and cultural characteristics of the academic staff of the universities in Naddnipyrianska Ukraine of the second half of the XIXth – beginning of the XXth century. Kherson [in Ukrainian].
6. Historical and Philological Faculty of Kharkov University in the first hundred years of its existence (1805–1905). (1906). Kharkiv : University Printing House. Pages 432 [in Russian].
7. Kulakovsky, Yu.A. (1897). Honoraria at Russian universities. Kiev : Publishing house «Kievlyanin». Pages 66 [in Russian].
8. Markevich, A.I. (1890). Twenty-five Years of the Imperial Novorossiysk University: Historical Notes and Academic Lists. Odessa : Economic printing house. Pages 734 [in Russian].
9. Milyukov, P. (1903). From the history of the Russian intelligentsia: Collection of articles and studies. St. Petersburg : «Knowledge». Pages 308 [in Russian].
10. Reviews of German and Dutch professors on the draft of the university charter Count I.I. Tolstoy. (1910). St. Petersburg : Senate Printing House. Pages 62 [in Russian].
11. Rozhdestvensky, S.V. (1902). Historical overview of the activities of the Ministry of Public Education: 1802–1902. St. Petersburg : Publishing House of the Ministry of Public Education. Pages 786 [in Russian].
12. Proceedings of the Imperially Established Commission for the Transformation of Higher Educational Institutions. (1903). St. Petersburg. 2, pp. 58–96; 3, pp. 104–161; 4, pp. 143–157. [in Russian].
13. Proceedings of the conference of professors on university reform, formed under the Ministry of Public Education under the chairmanship of the Minister, Count I.I. Tolstoy in January 1906 (1906). St. Petersburg : Printing house of the Ministry of Public Education. Pages 457 [in Russian].
14. Encyclopedic Dictionary. (1901, 1902). St. Petersburg: Printing House of the Joint Stock Company «Publishing Business», Brockhaus-Efron. XXXII, pp. 439–440; XXXIV, pp. 788–800 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 03.08.2021
The article was received 03 August 2021

УДК 94(477.72)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-34-5>

ДОКУМЕНТИ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ НА ХЕРСОНЩИНІ

Кузовова Наталя Миколаївна,
*кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії, археології
та методики викладання
Херсонського державного університету
kuzovovanatala@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4691-7258*

Мета та методологія дослідження. Стаття присвячена аналізу джерел з історії Голодомору 1932–1933 років на території Херсонщини. Результати дослідження допоможуть розширити знання про голод 1932–1933 років та проводити ефективний пошук нової архівної інформації про цю подію. В основі дослідження лежать джерелознавчі методи виявлення, аналізу та оцінки джерел. Застосовуються методи архівної евристики, за допомогою якої встановлено коло архівів, де потенційно могла зберігатись необхідна інформація, виходячи з інформації про фондоутворювачів.

Результати та наукова новизна дослідження. Проаналізовано значний масив документів офіційного діловодства: накази, доповідні записки, інформації, листування, що засвідчують злочин радянської влади проти українського народу – Голодомор-геноцид 1932–1933 років на території Херсонщини.

З'ясовано, що збірники архівних документів російських архівістів, не зважаючи на мету підготувати джерельний комплекс, склад і зміст якого заперечуватиме Голодомор як геноцид українського народу, тим не менш містять цінну інформацію з центральних архівів колишнього СРСР, в тому числі матеріали про Південь України. Одним з суттєвих недоліків – відсутність документів, що б відображали реакцію «братніх» республік на голод в Україні, оскільки зокрема херсонські профспілки звертались за продовольчою допомогою до відповідних органів в Білорусії та Росії.

В Україні, паралельно з процесами розсекречення архівів, також видано збірки документів з якісним археографічним оформленням. Власне українські вчені спонукали російських колег звернутись до теми голоду, оскільки раніше за них сформували якісний інформаційний контент для вивчення Голодомору в Україні, котрий не можливо ігнорувати.

Не менш важливу роль у формуванні джерельної бази проблеми відіграють регіональні архіви. Їхні матеріали неодноразово публікувались, в тому числі в масштабному проєкті «Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні» (2008). Здавалось, така кількість виявлених, опублікованих, в тому числі – у вигляді Інтернет-ресурсів документальних пам'яток, картографічних матеріалів, джерел з демографічної статистики вже вичерпала тематику, проте розсекречення та передача документів з СБУ триває, й архіви поповнюються новими документами. Зокрема, такими, що піднімають питання репресій радянської за поширення інформації про голод 1932–1933 років у пізніші роки. Тобто виявлення нових документів, і постановка нових дослідницьких завдань з вивчення історії Голодомору – реальна перспектива на майбутнє.

Ключові слова: Голодомор, Херсонщина, локальна історія, архів, джерело, документ

DOCUMENTS ON THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN THE KHERSON REGION

Kuzovova Natalia Mykolaivna,
*PhD in History, Associate Professor,
Head of the Department of History,
Archeology and Teaching Methods,
Kherson State University
kuzovovanatala@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4691-7258*

Purpose and methodology of the study. The article is devoted to the analysis of sources on the history of the Holodomor of 1932–1933 in the Kherson region. The results of the study will help to expand knowledge about the famine of 1932–1933 and to conduct an effective search for new archival information about this event. The study is based on source methods of identifying, analyzing and evaluating sources. Methods of archival heuristics are used, with the help of which a circle of archives is established, where the necessary information could potentially be stored, based on information about fundraisers.

Results and scientific novelty of the study. A significant array of official records was analyzed: orders, reports, information, correspondence, certifying the crime of the Soviet government against the Ukrainian people - the Holodomor genocide of 1932–1933 in the Kherson region.

It was found that the collections of archival documents of Russian archivists, despite the purpose of preparing a source complex, the composition and content of which would deny the Holodomor as genocide of the Ukrainian people, nevertheless contain valuable information from the central archives of the former USSR, including materials about southern Ukraine. One of the significant shortcomings is the lack of documents that would reflect the reaction of the "fraternal" republics to the famine in Ukraine, as Kherson trade unions, in particular, sought food aid from the relevant authorities in Belarus and Russia.

In Ukraine, in parallel with the processes of declassification of archives, collections of documents with high-quality archeographic design were also published. In fact, Ukrainian scholars have urged their Russian counterparts to address the issue of famine, as they have previously produced high-quality informational content for the study of the Holodomor in Ukraine, which cannot be ignored.

Regional archives play an equally important role in forming the source base of the problem. Their materials have been repeatedly published, including in the large-scale project "National Book of Remembrance of the Holodomor Victims of 1932–1933 pp. in

Ukraine” (2008). It seemed that such a number of identified, published, including in the form of Internet resources of documentary monuments, cartographic materials, sources on demographic statistics has already exhausted the subject, but declassification and transfer of documents from the SBU continues, and archives are replenished with new documents. In particular, those that raise the issue of Soviet repression for spreading information about the famine of 1932–1933 in later years. That is, the discovery of new documents and the setting of new research tasks to study the history of the Holodomor is a real prospect for the future.

Key words: Holodomor, Kherson region, local history, archive, source, document.

Вступ. Дослідження історії Голодомору 1932–1933 років, зокрема на регіональному рівні, не можливе без залучення усього комплексу наявних джерел, визначення їх повноти та достовірності. В студіях з Голодомору вочевидь бракує комплексного аналізу джерельної бази, що зробив б дослідження цієї проблеми більш ефективним: із залученням нових джерел, що є результатом демографічної статистики, інформаційних ресурсів та баз даних, а також верифікації джерел, що традиційно використовують в історіографії, проте раніше не піддавалися критичному аналізу. Значний обсяг опублікованих документів не вирішує цю проблему, оскільки автори збірок матеріалів, здійснюючи археографічне описання, часто переслідують різні цілі, що відображається у суб’єктивних оцінках, коментарях, акцентах, контексту того чи іншого джерела, принципах їх добору для публікування. Тому застосування методів джерелознавчого аналізу, систематизація виявлених джерел, суттєво допоможуть розширити знання про голод 1932–1933 років та проводити ефективний пошук нової архівної інформації про цю подію.

Мета дослідження. Виявити та описати склад, зміст, дати оцінку інформативності та повноти джерельної бази про Голодомор 1932–1933 років на Херсонщині. В центрі дослідження – архівні джерела, що розповідають про цю подію.

Методологія дослідження. В основі дослідження лежать джерелознавчі методи виявлення, аналізу та оцінки джерел. Застосовуються методи архівної евристики, за допомогою якої встановлено коло архівів, де потенційно могла зберігатись необхідна інформація, виходячи з інформації про фондоутворювачів. Здійснено аналіз джерелознавчого потенціалу установ, що могли створювати документи про Голодомор, та стану забезпечення збереженості їх документів, встановлені місця зберігання цих документів. Для визначення інформаційного потенціалу джерела здійснювалась атрибуція, датування, встановлювалась оригінальність та достовірність. Для цього було проведено верифікацію джерел шляхом зіставлення, порівняння, застосування методів компаративного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Основна проблема дослідження Голодомору за архівними документами полягає передусім в тому, що вони були суворо засекречені ще під час документообігу – в поточному діловодстві. Тому особливістю документів офіційного діловодства радянських органів влади цього періоду є уникнення узагальнень фактів «тяжкого стану» в «поганих районах», застосування цих та інших партійних евфемізмів для позначення речей, пов’язаних з голодом, смертю від голоду, селянського опору владі.

Це робилось не лише, для того, щоб «не давати пиши иностранной печати». Й.Сталін та його поплічники боялись розголосу негативної інформації в своєму партійному колі в процесі боротьби за владу. Вони

дотримувались певних правил навіть в спілкуванні між собою. Як-от в телеграмі В.Молотова і Л.Кагановича до Й.Сталіна від 6 липня 1932 року (про голод першої половини 1932 року в Україні, організований за особистими вказівками Й.Сталіна): «Тов. Сталіну. На Украинской конференции должна развернуться критика работы ЦК КП(б)У, недостатки которой привели к *тяжелому положению в некоторых районах*. Встает вопрос, как это освещать в печати. Чтобы не давать пиши иностранной печати, считаем нужным дать изложение этой критики в нашей печати в сдержанных тонах без печатания фактов о положении в плохих районах. Просим сообщить ваше мнение в Харькове. Молотов, Каганович» (Сталин и Каганович, 2001).

В свою чергу очільник ОДПУ в УСРР В. Балицький, роздатований доповідними записками своїх уповноважених в Київській та Дніпропетровській областях, котрі містили докладні дані про кількість померлих від голоду, 22 березня 1933 року наказав уникати надання будь-яких цифр у письмовому вигляді навіть «серед своїх», які б вказували на число жертв голоду, та всі кількісні дані повідомляти лише йому особисто (Голод в СССР, 2012: 678-679). Саме ці листи, що мали бути адресовані особисто В. Балицькому, відсутні в збірнику документів «Голод в СССР 1929–1934» у трьох томах, завершеному білоруськими, російськими та казахськими архівістами в 2013 році.

Згаданий збірник документів «Голод в СССР 1929–1934» являє собою важливий масив опублікованої архівної інформації, який висвітлює основні події та рішення влади, що призвели до Голодомору 1932–1933 років в Україні, містить окремі відомості про кількість жертв в Україні. Метою російських колег було довести, що голод був загальносоюзним явищем. Ця позиція дозволяє познайомитися з документами, включеними в збірник, що відображають ситуацію в усьому СРСР, й завдяки цьому виділити спільні та відмінні риси колективізації та індустріалізації різних регіонів. Навіть сформована з подібною метою збірка документів здатна забезпечити дослідника необхідним матеріалом, адже документи говорять самі за себе.

У цьому збірнику також опубліковано матеріали, що висвітлюють події Голодомору на Херсонщині, котра в той час входила до складу Дніпропетровської та Одеської областей. Так, одіозний очільник Дніпропетровського обкому (у лютому 1933 – березні 1937 року) М. Хатаєвич, в той час близький товариш Й.Сталіна, досить активно та відверто обмінювався інформацією з вождем про своє бачення подій 1932–1933 років. Не в такому обсязі, але все ж зустрічаємо в цьому збірнику документи, які стосуються Одеської області. Вплинуло й те, що М.Майоров, перший секретар Одеського обкому КП(б)У не входив до найближчого оточення Й. Сталіна (М.Майоров був земляком М. Хатаєвича, обидва походили з Гомельської області БСРР), й те, що за словами С.Косіора «Одеса

багато про що мовчить», – після опали М.Майорова, в лютому 1933 року, область очолив Є. Вегер, партійний чиновник родом з Курської області, що мав широку «службову географію», й, мабуть, власне, вже сформоване уявлення про партійну дисципліну, що не допускала порушення директив керівництва.

Не зважаючи на те, що в збірнику містяться розділи, присвячені міжнародній реакції на голод в СРСР, де фігурують національні колонії Херсонщини: німецькі, шведські та єврейські, котрі першими поширили інформацію про голод через газети, консульства, посольства та благодійні організації, відчувається брак документів, щоб відображали подібну реакцію на голод в Україні з боку сусідніх республік Білорусі та Росії. Адже до них, зокрема, звертались представники профспілкових організацій Херсону з проханням надати продовольчу допомогу. Зважаючи на те, що російські історики закидають зарубіжним країнам нехтування гуманітарними цінностями заради політичних та економічних інтересів, цікаво було дізнатись подібні мотиви «братніх» республік, до яких зверталась за допомогою УСРР.

Ще декілька збірників документів з центральних російських архівів розповідають про колективізацію, реакції населення на політику правлячої партії, містять статистичні матеріали, в тому числі, про кількість загинувших від голоду в районах Дніпропетровської області. Це «Советская деревня глазами ВЧК-ОДПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы» в 4-х томах», – збірник, виданий Інститутом історії Російської академії наук, Будинком наук про людину (Франція), Центральним архівом ФСБ Російської Федерації та Інститутом новітнього часу (Франція), під редакцією О. Береловича та В. Данилова у 1998–2012 роках. Для даного дослідження особливий інтерес представляє друга книга третього тому (Берелович, Данилов, 2005), оскільки вона присвячена голоду 1932–1933 років, деякі документи збірника повторюються з вже згаданим «Голодом в СРСР 1929–1934».

Збірник «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталіну о положении в стране (1922–1934 гг.)» в 10-ти томах, підготовлений Інститутом історії Російської академії наук, Центральним архівом ФСБ Російської Федерації Будинком наук про людину (Франція) тощо, під редакцією А. Сахарова та В. Христофорова, виданий протягом 2001–2017 років, містить спецзведення ОДПУ про політичну ситуацію в країні (Сахаров, Христофоров, 2001–2017). У спецзведення потрапляла інформація, яка на думку органів становила загрозу для держави. Намагання подати й важливі, й на перший погляд, випадкові події та вчинки людей, з коментарями та поясненнями, які, на думку оперативників, мали зацікавити Й. Сталіна, і, водночас пояснити їх з такої точки зору, що мала відповідати ідеологічній складовій внутрішньої політики радянської влади, робить документи важкими для розуміння сучасного читача. Але багато документів, укладених працівниками ОДПУ на підставі доповідних записок органів місцевої влади, установ, підприємств, подаються без змін.

Ще однією незручністю роботи з цим збірником, що витікає із особливостей діловодства ОДПУ, є те, що зведення готувалися по СРСР в цілому, але інформація часто подається по районам, без назв областей, навіть, республік, з великою кількістю технічних помилок

в назвах населених пунктів. Інформації ОДПУ по УСРР готувались окремо за потреби, не систематично. Проте документи збірника дають можливість уявити, якою бачили ситуацію в Україні органи ОДПУ та що про неї було відомо Й.Сталіну. Вивчаючи за ними історію в регіональному вимірі, треба відзначити, що інформація про події на території Херсонщини з'являється в них не часто, але кожен з цих небагатьох документів відображав ті з них, наслідки яких були надзвичайно негативні для жителів регіону.

Для висвітлення подій Голодомору 1932–1934 років на Херсонщині можна використати матеріали українських центральних архівів, опублікованих у збірнику «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів», укладеного 1990 року під керівництвом В.Пирога (Пиріг, 1990). Він містить документи ЦК КП(б)У, а також архівні матеріали з фондів обласних архівів, з інформацією про голод першої половини 1932 року, Голодомор 1932–1933 років, хід хлібозаготівлі 1932 року, примусове вилучення хліба та продовольчих запасів селян, статистику загинувших від голоду в 1932–1933 років. Матеріали, опубліковані в збірнику відображають загальні явища та через його обсяг та цільове призначення, проте не стають у нагоді, щоб пояснити окремі факти, що мали місце лише на території Херсонщини й є регіональними особливостями.

Щоденники поїздок Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ у 1932–1933 роки демонструють цинічне, споживацьке ставлення керівників СРСР до українського населення як в Україні, так і на Північному Кавказі (2001) (Васильєв, Шаповал, 2001). Збірник містить докладні аналітичні статті В. Васильєва та Ю. Шаповала, в яких подано аналіз ситуації, що склалася 1932–1933 року.

Значний інтерес представляє збірник «Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки», укладений Італійським інститутом культури в Україні під редакцією А. Граціозі та Ю.Шаповала 2007 року (Граціозі, Шаповал, 2007). Італійський консул в Харкові Серджо Граденіго регулярно складав донесення про ситуацію в Україні. Він відрізнявся спостережливістю, уважно знайомився з пресою, вмів розговорити радянських чиновників, спілкувався з різними верствами населення, володів інформацією від дипломатичних служб Італійського королівства у Німеччині, Польщі та інших країнах. Граденіго дивувався як радянська держава досі ще існує, і очікував, що політичне та економічне банкрутство СРСР не за горами. Його б можна було звинуватити в перебільшенні масштабів голоду, але він настільки точний у деталях, які підтверджуються архівними документами радянських установ, що можливо він був правий – у той момент доля СРСР висіла на волосині, проте за рахунок загинувших мільйонів українців Й.Сталіну вдалось утримати свою владу та зміцнити радянську імперію. В збірнику не раз згадується Херсон та Херсонщина, аналізується економічна доцільність будівництва гіганта переробної промисловості – Херсонського консервного комбінату, що припало саме на 1933 рік тощо.

Для вивчення подій Голодомору 1932–1933 років на території Херсонщини важливе значення мають документи місцевих архівів – Одеської та Херсонської

областей: вказівки, листування розпорядження, інформації про стан виконання хлібозаготівель, репресивні заходи по відношенню до партійного керівництва та селян, які не виконали план хлібозаготівель тощо.

Матеріали, виявлені одеськими архівістами в результаті підготовки обласного тому «Книги пам'яті. Голодомор 1932–1933 років. Одеська область», розміщені у відповідному томі (Сердюк, 2008) та у вигляді on-line виставок. Вони містять інформацію по районам і населеним пунктам сучасних Одеської, Кіровоградської, Миколаївської та Херсонської областей.

Треба зазначити, що документи за період 1932–1934 років в Одеському державному архіві не збереглися в повному обсязі. Тому залишається лише здогадуватись, чи були разючі й страшні події, пов'язані з злочинами влади в с. Лиса Гора Арбузинського району (сучасна Миколаївська область), виключними фактами свавілля та знущання влади над місцевим населенням, чи моторошним повсякденням. Судячи з висновків, які робили партійці, подібні випадки обговорювались лише тоді, коли їх не можливо було приховати. Такою була партійна мораль: як ніхто не дізнався, партійна таємниця збережена, то й злочину не було. Ми можемо тільки здогадуватись, наскільки брутально домагались виконання партійних настанов та вказівок в кожному окремому населеному пункті.

Описання Голодомору 1932–1933 років в розрізі районів величезних областей також різняться за архівними документами. Протягом декількох років вивчаючи формування партійних архівних фондів, ми прийшли до висновку, що серед методів збереження партійних таємниць, партійці надавали звичайному знищенню документів. Причому це не було якесь вибіркоче знищення: знищували цілими фондами, навіть цілими архівами. Так було повністю знищено документи Херсонського окружного Істпарту та численних партійних організацій при наближенні фронту в часи Другої світової війни.

Неначе передчуваючи, якої лихої слави (для комуністів, звичайно) зазнає архів Смоленського обкому КП(б)У, котрий був захоплений германською армією та, потрапивши за кордон, розкрив усьому світові непривабливу сторону партійного буття, співробітниками НКВС масово знищувались документи, що не підлягали евакуації. Через особливості евакуаційної логістики, найбільше постраждали партійні фонди районів, що колись відносились до Одеської області. А от райони, що увійшли потім до складу Запорізької області (Старух, Фролов & Тедєєв, 2008) з Дніпропетровської (Бородін, 2008) свої фонди зберегли та успішно евакуювали. Серед них чимало таких, що висвітлюють події 1932–1934 років.

Значна робота проведена робочою групою працівників державного архіву Херсонської області, в результаті якої здійснено виявлення масиву документів за 1931–1934 роки. До роботи цієї групи було також залучено автора. Загалом переглянуто близько 1 млн аркушів, 3 тисячі архівних справ з понад 220 фондів, складено анотації до 505 документів, що відображають причини, перебіг та наслідки Голодомору на Херсонщині.

Це була важка і виснажлива праця, пов'язана з визначенням груп фондів, що потенційно можуть

містити необхідні документи, переглядом справ, які були не в найкращому стані: містилися документи із зга-саючим шрифтом, рукописні документи, фрагментарні документи.

Важливим рішенням, завдяки якому археографічна робота з підготовки Книги Пам'яті була б неможливою, стала передача актових книг РАЦС до державного архіву Херсонської області: якраз минуло 75 років, протягом яких вони мали зберігатися в органах реєстрації актів цивільного стану населення. За короткий час (I квартал 2008 року) було здійснено значну за обсягом роботу щодо виявлення актових записів про смерть від голоду. В результаті було переглянуто два архівні фонди (52 справи) та виявлено 6,5 тисяч актів про смерть з понад 10,5 тисяч, з причин, які прямо або опосередковано вказують на смерть від голоду (у Книгу пам'яті згодом включили майже всі наявні записи, в тому числі, свідоцтва та довідки про смерть з фондів окремих сільрад, оскільки в 6 районах (Верхньорогачицькому, Високопільському, Каланчацькому, Нововоронцовському, Новотроїцькому, Чаплинському) і м. Каховка актові книги за цей період не збереглися, в інших – в неповному складі). Це офіційно задокументована інформація про смерть людей від голоду в області.

Навіть та невелика частина книг, що збереглась, засвідчує масову смерть українців у 1932–1933 роках. Український інститут національної пам'яті високо оцінив роботу херсонських архівістів щодо створення обласного тому Книги (Яковлев, 2008) для відновлення історичної пам'яті українського народу (Державний архів Херсонської області, спр. 1: 25).

Ця робота була б неможлива без бази, яку заклало видання збірки документів у 2003 році «З історії Голодомору на Херсонщині у 1932–33 рр.», здійснене херсонськими архівістами В. Баранюк, О. Марущак, О. Стукаловою та О. Шинкаренком (2003). Ще раніше, при удосконаленні описів архівного відділу Херсонського обкому КПУ у 1980-х роках, в описах за 1932–1933 роки вперше вжив заборонене слово «голод» його останній завідувач – архівіст та краєзнавець М. Ємельянов (Кузовова, 2015: 171–181).

Оскільки не всі виявлені джерела, були розміщені у Книзі пам'яті, через те, що вона вийшла одним томом, державним архівом Херсонської області окремо була видана збірка документів «Херсонщина. Голодомор. 1932–1933» (Боровик, 2008). Додатково анотації усіх виявлених документів було розміщено на сайті Укрдержархіву.

У ході дослідження автор значно розширила спектр пошуку документів, що охоплював вже 1924–1940 роки. В першу чергу це дає можливість оцінити стан збереження документів за різні роки. Адже неповний склад архівних документів за 1932–1933 роки – це одна з головних проблем, що стоять на заваді дослідникам. Ці матеріали (за 1924–1930 – більш репрезентативні, 1931–1932 роки – починаються лакуни, 1933 – збереглися лише окремі види документів, за 1934–1940 роки теж вкрай не чисельні) є важливим джерелом для оцінки передумов та наслідків Голодомору для України.

Збереженість документів за географічним чинником, як вже зазначалося, впливає на облік демографічних втрат. Матеріали по Херсонській області не

є виключенням: вони містять свої інформаційні ями, що має обов'язково враховуватись при визначенні кількості загиблих від голоду.

Не зважаючи на вказівки радянського керівництва усіляко уникати оціночних суджень про продовольчий стан голодуючих районів (називаючи це порушенням партійної дисципліни, «ниттям» та «скиглінням») і повідомлень, які фіксували кількість голодуючих та померлих від голоду, збереглась достатня кількість документів, які відображають ці події та явища. Крім того було виявлено матеріали в місцевому архіві СБУ, які розповідають про опір населення злочинним діям уряду у вказаний період. Вони також відображають дії силових структур щодо придушення антирадянських заворушень та репресії проти населення, партійного керівництва, адміністрації радгоспів, колгоспів, підприємств, які намагались протидіяти організації голоду в регіоні. Виявлення документів триває до сьогодні.

У тому числі, ці документи містять секретні вказівки щодо знищення актових книг РАЦС та партійних документів. Один з таких записів віднайдено на останній сторінці книги актів записів про смерть Кисилівської сільради Білозерського району архівістом Оленою Марущак: «На підставі постанови м/ради зроблено із'ятіє книг смерті за 1933 рік». Зазначимо, що «із'ятіє» було зроблено якісно: ці записи в архіві відсутні, їхня доля невідома. На нашу думку, головною причиною того, що документи про Голодомор не були утилізовані повністю, було бажання чиновників убезпечити себе від звинувачень у знищенні важливих документів, або зберегти компромат на товаришів, щоб потім використати його у міжпартійних усобицях. В результаті ми маємо масив документів офіційного діловодства: накази, доповідні записки, інформації, листування, що засвідчують злочини радянської влади проти українського народу.

Для визначення кількості населення, котре проживало на території Херсонщини, використані матеріали демографічної та економічної статистики. Особливо вони стають у нагоді, зважаючи на швидкі адміністративно-територіальні зміни, що мали місце у досліджуваній період. Інформацію про кількість населення та його розподіл по населеним пунктам за матеріалами Всесоюзного перепису 1926 року містять «Список залюднених місць Херсонської округи на 1 січня 1928 року» (1929), підготовлений Херсонським округовим статистичним бюро в 1929 році та «Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Мелітопольська округа» за редакцією М. Вольфа (1926).

Ближче до досліджуваного періоду кількість населення показана в статистичних довідниках «Нові адміністративні райони УСРР» (1930), виданому в 1930 році та «Райони УСРР» під редакцією О.М. Асаткіна (1936).

Безпосередньо дані демографічної статистики, котрі фіксують надвисоку смертність й від'ємний приріст населення в Україні та містах Херсонщини містять документи, опубліковані у вже згаданому збірнику «Голод в СССР 1929-1934». Це «Довідка начальника сектора населення та охорони здоров'я ЦУНГУ Держплану СРСР С.Каплуна по результатам природного руху населення за 1933 р.», де серед міст – «лідерів» від'ємного приросту населення вказано Херсон (Голод в СССР, 2011: 594–601), і «Таблиці природного руху

населення за 1934 р.» (Голод в СССР, 2011: 641–644). Вони містять дані про УСРР в цілому.

Для регіонального обрахунку жертв також залучені матеріали Електронного атласу Голодомору, що розробляється Гарвардським університетом в рамках проекту «МАРА: Digital Atlas of Ukraine», у створенні якого взяли участь спеціалісти Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи, О. Воловина (США, Університет Північної Кароліни) та Український науковий інститут Гарвардського університету (<http://gis.huri.harvard.edu/historical-atlas/the-great-famine.html>). Також використано електронний ресурс – Єдиний реєстр жертв Голодомору, в який включені записи з книг реєстрації смертей, виявлені та описані херсонськими архівістами (<https://holodomormuseum.org.ua/iedynyj-reiestr-zhertv-holodomoru>).

Результати дослідження. В результаті ми маємо масив документів офіційного діловодства: накази, доповідні записки, інформації, листування, що засвідчують злочини радянської влади проти українського народу.

Серед них можна виділити збірники архівних документів: «Голод в СССР 1929–1934» (завершено в 2013 році), «Советская деревня глазами ВЧК-ОДПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы» (1998–2012), «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.)» (2001–2017) тощо, підготовані російськими вченими в рамках міжнародних проектів. Не зважаючи на цілепокладачу установку підготувати збірки документів, що заперечуватимуть Голодомор як геноцид українського народу, у цих збірниках міститься цінна інформація з центральних архівів колишнього СРСР, в тому числі матеріали про Південь України. Проте вони не містять документів, які б відображали реакцію сусідніх з Україною радянських республік на голод.

В Україні, з процесом розсекречення документів, також видано збірки документів: «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» (1990), «Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр.» (2001), «Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки» (2007). Власне українські вчені спонукали російських колег звернутись до теми голоду, оскільки сформували якісний інформаційний та документальний контент для вивчення Голодомору в Україні, котрий не можливо ігнорувати.

Не менш важливу роль у формуванні джерельної бази проблеми відіграють регіональні архіви, у даному випадку: архіви Одеської та Херсонської областей. Їхні матеріали неодноразово публікувались, в тому числі в масштабному проекті, частина якого була спрямована на виявлення документів за вказаний період в архівах, під час видання серії «Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні» (2008). Здавалось, така кількість виявлених, опублікованих, в тому числі у вигляді Інтернет-ресурсів документальних пам'яток, вже вичерпала тематику, проте розсекречення та передача документів з СБУ триває, й архіви поповнюються новими документами. Зокрема, такі, що піднімають питання репресій за поширення інформації

про голод 1932–1933 років у пізніший період, тобто виявлення нових документів і постановка нових дослідницьких завдань з історії Голодомору – цілком можлива перспектива на майбутнє.

Значний інтерес для дослідників та поле роботи для аналізу представляють матеріали, створені демографами, картографами на підставі кількісного аналізу джерел та застосування міждисциплінарних методів.

Також у перспективі – виявлення фотодокументів, залучення архівів з-за кордону всіх документів, що можуть доповнити наше знання про Голодомор 1932–1933 років.

Разом з матеріалами усної історії архівні матеріали утворюють джерельний комплекс, що дозволяє досліджувати історію голоду 1932–1933 років, зокрема на Херсонщині.

Література:

1. Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. Москва : (РОССПЭН), 2001.
2. Голод в СССР. 1929–1934. Т. 2. Москва : МФД, 2012.
3. Советская деревня глазами ВЧК-ОДПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т. Т. 3. 1930-1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг. / Ин-т российской истории РАН, Дом наук о человеке (Франция), Центр. архив ФСБ РФ, Ин-т истории новейшего времени (Франция), Центр по изучению России (Франция), Рос. гос. архив экономики, Ин-т по экономической истории (Швеция) ; под ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. 840 с.
4. «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.): Сб. док. в 10 т. / Ин-т рос. истории РАН, Центр. архив ФСБ РФ, Науч. совет РАН «История международных отношений и внешней политики России», Науч. совет РАН по истории соц. реформ, движений и революций, Комис. историков России и Финляндии, АН Финляндии, Фонд Дом наук о человеке (Франция) ; Отв. ред. А.Н. Сахаров, В.С. Христофоров. Москва : ИРИ РАН, 2001–2017.
5. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.
6. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ : Генеза, 2001. 399 с.
7. Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки / Італійський ін-т культури в Україні; пер. з італ. М. Прокопович ; упорядкув. та вступ. ст. А. Граціозі ; наук. ред. укр. вид. Ю. Шаповал ; передм. Н. Ф. Баллоні. Харків : Фоліо, 2007. 255 с.
8. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Одеська область: [у 2 ч.]. Одеса : Астропринт, 2008. Ч. 1 / Ред. кол. М. Д. Сердюк (голова) та ін. 2008. 1008 с.
9. Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Запорізька область / Обл. редкол.: Старух О. В., Фролов М. О., Тимченко С. М., Турченко Ф. Г., Тедеєв О. С. Український інститут національної пам'яті; Запорізька обласна державна адміністрація. Запоріжжя : Дике Поле, 2008. 1080 с.
10. Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Дніпропетровська область / Ред. кол.: Є. І. Бородін (гол. ред.), В. В. Іваненко, Н. І. Капустіна, Н. В. Киструська, Г. О. Пригунов, К. М. Самарець, С. І. Світленко, В. В. Сиченко, Н. М. Тітова; Авт. кол.: Є. І. Бородін (кер. авт. кол.), В.М. Бекетова, С. С. Волинець, І. С. Голуб, Л. М. Голубчик та ін.; Відп. ред. С. І. Світленко. Український інститут національної пам'яті; Дніпропетровська обласна державна адміністрація. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2008. 1248 с.
11. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область / редкол. : І. О. Яковлев (голова), В. Ф. Боровик, А. Е. Вірлич [та ін.] ; авт. кол.: С. Г. Водотика [та ін.] ; Укр. ін-т нац. пам'яті, Херсон. облдержадмін., Держ. архів Херсон. обл. Херсон : Наддніпрян. правда, 2008. 844 с.
12. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4093, оп.2, спр.1 Документи (інформації, аналітичні довідки, відомості, листування, фото) про збір свідчень очевидців Голодомору та видання Книги Пам'яті України, арк. 25.
13. З історії Голодомору на Херсонщині у 1932-33 рр. : добірка док. / уклад. В. Баранюк, О. Марущак, О. Стукалова, О. Шинкаренко. Херсон : Держ. арх. Херсон. обл., 2003. 44 с.
14. Кузовова Н.М. Пам'яті Михайла Андрійовича Ємельянова, архівіста, краєзнавця, колекціонера, бібліофіла, мецената, почесного громадянина Херсона (1923–2014). *Scriptorium nostrum*. 2015. № 3. С. 171–181. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sno_2015_3_12
15. Херсонщина. Голодомор. 1932–1933: Збірник документів / Ред. кол.: В. Ф. Боровик (голова), Л.В.Виноградова, О. О. Марущак; Авт. кол.: В. О. Баранюк, Л. В. Виноградова, Д. Л. Ганченко, Т. Ю. Івашенко, Ю. О. Коник, В. М. Крючківська, Н. М. Кузовова, О. О. Марущак (кер. авт. кол.), Г.Б.Проценко, О. І. Стукалова, О. І. Шинкаренко; Відп. ред. О. О. Марущак. Херсонська обласна державна адміністрація; Державний архів Херсонської області. Херсон : ВАТ ХМД, 2008. 320 с.
16. Список залюднених місць Херсонської округи на 1 січня 1928 року / Херсонське округове статистичне бюро. Херсон, 1929. 76 с.
17. Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Мелітопольська округа / Центральне статистичне управління УСРР. Харків, 1926. 60 с.
18. Нові адміністративні райони УСРР. Статистичний довідник / Державна плянова комісія УСРР, Економічно-статистичний сектор. Харків : Держвидав «Господарство України», 1930. 322 с.
19. Райони УСРР. Т. 1: Статистичний довідник / За ред. О. М. Асаткіна. Управління народногосподарського обліку УСРР. Київ : Вид-во «Народне господарство та облік», 1936. 1245 с.
20. Голод в СССР 1929–1934. Том 3. Лето 1933–1934 гг. Москва : МФД, 2011.
21. The Great Famine Project of The Ukrainian Research Institute at Harvard University. URL: <http://gis.huri.harvard.edu/historical-atlas/the-great-famine.html>.
22. Єдиний реєстр жертв Голодомору. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/iedynyj-reiestr-zhertv-holodomoru/>.

References:

1. Stalin i Kaganovich (2001). Perepiska. 1931–1936 gg. [Stalin and Kaganovich. Correspondence. 1931–1936]. Moskva: (ROSSPJeN). [in Russian].
2. Golod v SSSR. 1929–1934. T. 2. [Famine in the USSR. 1929–1934. T. 2.]. (2012). Moskva : MFD. [in Russian].
3. Berelovicha, A., Danilova, V. (ed.) (2005). Sovetskaja derevnja glazami VChK-ODPU-NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy. V 4-h t. T. 3. 1930-1934 gg. Kn. 2. 1932–1934 gg. [Soviet village through the eyes of the Cheka-ODPU-NKVD. 1918–1939. Documents and materials. In 4 volumes. T. 3. 1930-1934. Book. 2.1932–1934]. Moskva: «Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija» (ROSSPJeN), 2005. 840 p. [in Russian].
4. Saharov, A.N., Hristoforov, V.S. (ed.) (2001–2017). «Sovershenno sekretno»: Lubjanka – Stalinu o polozhenii v strane (1922–1934 gg.): Sb. dok. v 10 t. [“Top secret”: Lubyanka – to Stalin on the situation in the country (1922–1934): Sat. doc. in 10 t.]. Moskva: IRI RAN. [in Russian].
5. Pyrih, R. Ya. (ed.) (1990). Holod 1932–1933 rokiv na Ukraini: ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv [The famine of 1932–1933 in Ukraine: through the eyes of historians, in the language of documents]. Kyiv: Polityvydav Ukrainy, 605 p. [in Ukrainian].
6. Vasylieva, V., Shapovala, Yu. (ed.) (2001). Komandyry velykoho holodu: Poizdky V. Molotova i L. Kahanovycha v Ukrainu ta na Pivnichnyi Kavkaz. 1932–1933 rr. [Commanders of the Great Famine: Travels of V. Molotov and L. Kaganovich to Ukraine and the North Caucasus. 1932–1933]. Kyiv: Heneza, 399 p. [in Ukrainian].
7. Hratsiozi A., Shapoval, Yu. (ed.) (2007). Lysty z Kharkova. Holod v Ukraini ta na Pivnichnomu Kavkazi v povidomlenniakh italiiskyx dyplomativ. 1932–1933 roky [Letters from Kharkov. Famine in Ukraine and the North Caucasus in the reports of Italian diplomats. 1932–1933]. Kharkiv: Folio, 255 p. [in Ukrainian].
8. Serdiuk, M. D. (ed.) (2008). Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini: Odeska oblast [National Book of Remembrance for the Victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: Odesa Oblast]. Odesa: Astroprynt, Ch. 1, 1008 p. [in Ukrainian].
9. Starukh O. V., Frolov M. O., Tymchenko S. M., Turchenko F. H., Tedieiev O. S. (ed.) (2008). Natsionalna Knyha pam'iaty zhertv Holodomoru 1932–1933 pp. v Ukraini. Zaporizka oblast [National Book of Remembrance for the Victims of the Holodomor of 1932–1933 pp. in Ukraine. Zaporozhye region]. Zaporizhzhia: Dyke Pole, 1080 p. [in Ukrainian].
10. Borodin, Ye. I. (ed.) (2008). Natsionalna Knyha pam'iaty zhertv Holodomoru 1932–1933 pp. v Ukraini. Dnipropetrovska oblast [National Book of Remembrance for the Victims of the Holodomor of 1932–1933 pp. in Ukraine. Dnipropetrovsk region]. Dnipropetrovsk : ART-PRES, 1248 p. [in Ukrainian].
11. Yakovliev, I. O. (ed.) (2008). Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. Khersonska oblast [National Book of Remembrance for the Victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Kherson region]. Kherson: Naddniproian. pravda, 844 p. [in Ukrainian].
12. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti. F. R-4093, op. 2, spr. 1. Dokumenty (informatsii, analitychni dovidky, vidomosti, lystuvannia, foto) pro zbir svidchen ocheydytsiv Holodomoru ta vydannia Knyhy Pamiati Ukrainy, ark. 25 [State Archives of Kherson region. FR-4093, op.2, file 1 Documents (information, analytical references, information, correspondence, photos) on the collection of eyewitness accounts of the Holodomor and the publication of the Book of Memory of Ukraine, p. 25]. [in Ukrainian].
13. Baraniuk, V., Marushchak, O., Stukalova, O., Shynkarenko, O. (ed.) (2003). Z istorii Holodomoru na Khersonshchyni u 1932–33 rr.: dobirka dok. [From the history of the Holodomor in the Kherson region in 1932-33: a selection of doc.]. Kherson : Derzh. arkh. Kherson. obl., 44 p. [in Ukrainian].
14. Kuzovova, N.M. (2015). Pam'iaty Mykhaila Andriiovycha Yemelianova, arkhivista, kraieznavtsia, kolektsionera, bibliofila, metsenata, pochesnoho hromadianyna Khersona (1923–2014) [In memory of Mikhail Andreevich Yemelianov, archivist, local historian, collector, bibliophile, philanthropist, honorary citizen of Kherson (1923-2014)]. *Scriptorium nostrum*, no. 3, pp. 171–181. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/scno_2015_3_12 [in Ukrainian].
15. Borovyk, V. F. (ed.) (2008). Khersonshchyna. Holodomor. 1932–1933: Zbirnyk dokumentiv [Kherson region. The Holodomor. 1932–1933: Collection of documents]. Kherson : VAT KhMD, 320 p. [in Ukrainian].
16. Khersonske okruhove statystyчне biuro (1929). Spysok zaliudnennykh mist Khersonskoi okruhy na 1 sichnia 1928 roku [List of populated places of Kherson district on January 1, 1928]. Kherson, 76 p. [in Ukrainian].
17. Tsentralne statystyчне upravlinnia USRR (1926). Materialy do opysu okruh USRR. Statystychni kharakterystyky. Melitopolska okruha [Materials to describe the district of the USSR. Statistical characteristics. Melitopol district]. Kharkiv, 60 p. [in Ukrainian].
18. Derzhavna pianova komisiia USRR, Ekonomichno-statystychnyi sektor (1930). Novi administratyvni raiony USRR. Statystychni dovidnyk [New administrative districts of the USSR. Statistical reference book]. Kharkiv: Derzhvydav «Hospodarstvo Ukrainy», 322 p. [in Ukrainian].
19. Asatkina, O. M. (1936). Raiony USRR. T. 1: Statystychni dovidnyk [Regions of the USSR. Vol. 1: Statistical reference book]. Kyiv: Vyd-vo «Narodne gospodarstvo ta oblik», 1245 p. [in Ukrainian].
20. (2011). Golod v SSSR 1929–1934. Tom 3. Leto 1933–1934 gg. [Famine in the USSR 1929-1934. Volume 3. Summer 1933–1934]. Moskva: MFD [in Russian].
21. The Great Famine Project of The Ukrainian Research Institute at Harvard University. URL: <http://gis.huri.harvard.edu/historical-atlas/the-great-famine.html> [in English].
22. Iedynyi reiestr zhertv Holodomoru [Unified Register of Holodomor Victims]. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/iedynyj-reiestr-zhertv-holodomoru> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 08.08.2021
The article was received 08 August 2021

**КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ ЧИ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1918?
ГЕОГРАФІЧНИЙ КАЗУС КНИГИ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВА-ОВСІЄНКА
«ЗАПИСКИ ПРО ГРОМАДЯНСЬКУ ВІЙНУ»**

Митрофаненко Юрій Станіславович,

кандидат історичних наук,

старший викладач кафедри теорії

і методики середньої освіти

*КЗ «Кіровоградський обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського»*

mitrofanenko77@gmail.com

orcid.org/0000-0001-5371-3918

Мета роботи. Стаття присвячена аналізу маловідомого епізоду революційного періоду 1917–1921 рр. на теренах сучасних Кіровоградської та Дніпропетровської областей. Проаналізовано документи Єлисаветградської міської думи, мемуари учасників подій: Володимира Антонова-Овсієнка та червоногвардійців Дніпровського металургійного заводу м. Кам'янське. В статті на основі джерел розглянуто цей епізод Української революції 1917–1921 рр., визначено причини та наслідки участі робітників Дніпровського заводу м. Кам'янське в подіях Єлисаветградського народного повстання.

Результати та наукова новизна дослідження. З'ясовані обставини участі робітників Кам'янського заводу у придушенні «Народного повстання» в Єлисаветграді. Вони були в складі червоногвардійських частин, яких кинули на підтримку більшовикам та анархістам, що протягом кількох днів безуспішно намагалися оволодіти Єлисаветградом. Доведено, що Володимир Антонов-Овсієнко автор спогадів «Записки про громадянську війну» припустився помилки, що стало причиною географічного казусу. Він сплутав назви міст: Катеринослав та Єлисаветград. Також встановлено, що червоногвардійці Кам'янського стали жертвами більшовицької провокації, які використали їхню необізнаність у ситуації, яка склалася в Єлисаветграді та відправили на фронт. З'ясовано долю кам'янчан, які брали участь в боях під Єлисаветградом.

Емпірична стаття написана на різноманітних першоджерелах. Здійснено верифікацію спогадів кам'янських більшовиків, які неправдиво описали результат бою та рушійні сили Єлисаветградського народного повстання. Матеріал статті має практичне застосування. Зокрема, копії документів, використані автором, поповнили експозиції Кам'янського краєзнавчого музею, а факти та узагальнення використовуються під час екскурсії. Під час написання статті було використано метод історичної критики джерел та текстологічного аналізу, застосовано регіональний метод

Ключові слова: «народне повстання», більшовики, червоногвардійці, анархісти, «революція», Єлисаветград, Катеринослав, Кам'янське.

**KATERYNOSLAV OR ELYSAVETGRAD REBELLION 1918?
GEOGRAPHIC MISHAP VOLODYMYR ANTONOV-OVSEENKO BOOK
“NOTES ABOUT CIVILL WAR”**

Mytrofanenko Yurii Stanislavovych,

PhD in History,

Senior Lecturer at the Department

of Theory and Methods of Secondary Education,

Kirovohrad Regional Institute

of Postgraduate Pedagogical Education

named after Vasyl Sukhomlynsky

mitrofanenko77@gmail.com

orcid.org/0000-0001-5371-3918

The purpose of the work. The article aims to study the problems of Ukrainian Revolution in 1917–1921 on a territory of Kirovograd or Dnipropetrovsk region. The type of article is empirical. An unrenowned episode from the history of Ukrainian Revolution in 1917–1921 is analyzed in the article, in particular, the participation of the citizens of Katerunoslavska province in Kamianske town in the events of “National rebellion” in 1918 in Elysavetgrad against Bolsheviks and anarchists.

Results and scientific novelty of the study. The author attracted attention to the geographical mistake in the memoirs of V. Antonov-Ovseenko “Notes About Civil War”. The scientific novelty, that author explains, that he confused the names of the cities: Katerynoslav and Elysavetgrad. The reasons and consequences of the participation of workers of Dniprovskiy plant in Kamianske city in the events of Elysavetgrad national rebellion are determined in the article on the basis of sources. For a long time Bolsheviks concealed, shifted responsibility to their political opponents and then erased from the pages of censored memoirs of participants of revolutionary events the episode of battles between Kamianske and Elysavetgrad workers because it did not fit into the concept of “class struggle” in the history of revolution in Ukraine. The main result of Kamianske workers deception was the numerous victims on both sides. Only the leaflet spread by Elysavetgrad headquarters of the city protection among Kamianske citizens and the end of battles near Elysavetgrad stopped the following bloodshed. Nevertheless, in their memoirs Bolsheviks from Kamianske continued to accentuate that those were they who had established the Soviet power in Elysavetgrad,

continued to be proud of the participation in the attempt of helping Bolsheviks to invade Elysavetgrad. The author originality is refutes these statements on the basis of resources. The material of the article may have practical application in scientific studios on the history of Ukrainian Revolution in 1917–1921 on a territory of Kirovograd or Dnipropetrovsk region

Key words: revolution, rebellion, bolsheviks, anarchists, Red guard, mishap, Katerynoslav, Elysavetgrad, Kamianske.

Вступ. Мемуари Володимира Антонова-Овсієнка «Записки про громадянську війну» є цінним джерелом з історії Української революції 1917–1921 рр. Автор цієї книги командував більшовицькими військами під час війни проти УНР у 1917–1918 рр., тому був важливим свідком подій. Він використовував рідкісні і вже втрачені для дослідників документи з особистого архіву, тому праці В. Антонова-Овсієнка не омине жоден дослідник революційного періоду в Україні 1917–1921 рр. У другому томі В. Антонова-Овсієнка проаналізував перебіг військових-політичних процесів на теренах України протягом березня-квітня 1918 р. Зокрема, один з пунктів змісту до четвертої глави мав назву «Повстання в Катеринославі» (Антонов-Овсієнко, 1928: 64). Вона починається зі слів: «16 березня в Катеринославі». У наступному абзаці В. Антонов-Овсієнко згадав про незадовільний стан роботи «Катерининської» залізниці. Більше жодних згадок про повстання в Катеринославі в цій главі немає (Антонов-Овсієнко, 1928: 64–80). Натомість декілька сторінок присвячено подіям Єлисаветградського повстання. Отже, В. Антонов-Овсієнко переплутав назви міст Катеринослав та Єлисаветград (нині Кропивницький), чим ввів в оману дослідників. Однак це зовсім не означає, що катеринославці (мешканці губернії) не були учасниками подій в Єлисаветграді. Навпаки, були і доволі активними. Таким чином, географічний казус В. Антонова-Овсієнка мимоволі дав підказку дослідити катеринославсько-єлисаветградські зв'язки в березні 1918 р. під час подій, які міська дума Єлисаветграда та місцева преса назвала «народним повстанням» (Стасюк, 2018: 131).

В статті читач буде зустрічати назви Єлисаветград та Єлисавет. Це не випадково, ще з 1918 р. мешканці цього міста відповідно до власних політичних уподобань називали його по-різному. Українці частіше послуговувалися назвами Єлисавет, Лизавет, Лисавет, а росіяни називали місто виключно Єлисаветградом (Митрофаненко, 2019: 8–9).

Метою статті є аналіз участі робітників Дніпровського металургійного заводу м. Кам'янське в подіях Єлисаветградського народного повстання 1918 р. та визначенню місця подій, які згадуються в книзі В. Антонова-Овсієнка під назвою Катеринославське повстання.

Історіографія. Епізоди участі кам'янчан у Єлисаветградському народному повстанні 1918 р. було проаналізовано автором в статтях, присвячених цій події. Окремі згадки зустрічаємо в працях Володимира Чопа (1998), Максима Сінченка (2018), Петра Кизименка (2004), Володимира Боська (1993), Федіра Шепеля (1994). Загалом, цій події не приділялася значна увага істориків, тому це дослідження є першою спробою наукового аналізу цього епізоду революційного періоду 1917–1921 рр.

Джерельною базою дослідження стали документи єлисаветградської міської думи, матеріали місцевої преси, спогади В. Антонова-Овсієнка, записані зі слів

учасників боїв під Єлисаветградом більшовиків Олександра Белінковича та Коляденка, мемуарів єлисаветградських та кам'янських більшовиків. Ці свідчення містяться в збірках спогадів, зібраних в учасників революційних подій 1917–1921 рр., до десятиліття Жовтневого перевороту, тому є достатньо детальними, але подають різні причини участі катеринославців у подіях Єлисаветградського повстання (Борьба за советы на Екатеринославщине, 1927; Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционной борьбы на Зиновьевщине, 1927). Єлисаветградці вважали, що кам'янці мимоволі стали учасниками подій повстання. «У цю провокацію втягнули робітників з Кам'янське. Кимось була направлена телеграма в Катеринослав, що на робітників Єлисаветграда напала банда, що робітників б'ють, що необхідна допомога. Робітники Кам'янського заводу кинули роботу та виїхали до Єлисаветграда (200 км). Багато з них поїхали навіть у заводських халатах» (Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционной борьбы на Зиновьевщине, 1927).

Виклад основного матеріалу варто розпочати з аналізу спогадів робітників Дніпровського металургійного заводу м. Кам'янське. Ознайомлення з мемуарами кам'янців дозволяє зрозуміти, що це був загін кам'янських робітників-червоногвардійців Дніпровського заводу, які симпатизували більшовикам. Спершу він прибув до Катеринослава відповідно до наказу Катеринославського Революційного Штабу та очікував направлення в район залізниць Цибулеве-Фундукліївка-Бобринська (Сміла) (нині терени відповідно Кіровоградської та Черкаської областей) для зупинки наступу сил УНР та їх австро-німецьких союзників. На теренах сучасної Кіровоградщини кам'янські червоногвардійці взяли під контроль інший великий залізничний вузол Знамянку. Там вони і дістали звістку про єлисаветградське повстання. Один з вагажків кам'янських більшовиків Лантух згадавав: «Вранці отримали інформацію, що юнкера в Єлисаветграді підняли повстання, що створило для нас загрозову ситуацію, бо противник міг відрізати хіровську гілку (станція Хіровка (нині Чорноліська) і ми могли опинитися в тилу наших ворогів» (Борьба за советы на Екатеринославщине, 1927).

Однак загін Лантуха не міг залишити стратегічно важливу Знамянку, тому попросив про допомогу земляків з Кам'янського. Його свідчення підтвердив спогад Володимира Тржасковського, який згадавав про мету їхньої відправки до Єлисаветграда: «контрреволюція, озброївши кілька тисяч, загрожувала ударом в зап'ялля нашим військам, які билися з гайдамаками та австро-німцями. Враховуючи це штаб Червоної гвардії в Кам'янському вирішив послати сильний загін в 1000-1200 піхоти та легкої батареї артилерії» (Борьба за советы на Екатеринославщине, 1927).

Цей спогад потребує коментаря. По-перше, «єлисаветградська контрреволюція» нікому не погрозувала, а займалась виключно захистом міста в умовах

«рейкової війни». Найкраще їх ілюструє фраза одного з учасників тих подій: «Тоді ми нікого в місто не пустимо» (Известия Елисаветградских комитетов социалистических партий, 1918). До прибуття кам'янів елисаветградці вибили з міста загони більшовика О. Белінковича і вже декілька днів вдало захищали місто від анархістів Марії (Марусі) Никифорової, більшовицьких загонів Коляденка та Сорокіна (Митрофаненко, 2018). По-друге, серед захисників Елисаветграда були не тільки юнкера (вихованці кавалерійського училища), а фактично все місто, тому й повстання назвали «народним». По-третє, чисельність кам'ячан-червоногвардійців виглядає явно завищеною. По-четверте, постає питання чому з Катеринослава до Елисаветграда відбув загін кам'ячан, а не червоногвардійців Брянського заводу, активних учасники більшовицького перевороту в Катеринославі в січні 1918 р.? Справа в тому, що революційний запал брянців згас, а кам'ячани ще відчували себе справжньою гвардією революції.

Отже, кам'ячан свідомо викликали на допомогу більшовики, які були вибиті з Елисаветграда і два дні без успіху штурмували стратегічно важливу для них залізничну станцію. Кам'янські-червоногвардійці мали підсилити їх. Один з кам'ячан-більшовиків (ймовірно М. Начальний) згадував: «Кам'янський червоногвардійський загін став чудовою бойовою одиницею революції. В цьому довелось переконалися і юнкерам, які підняли повстання в м. Елисаветграді. Після тривалого, запеклого бою, за допомогою загону миколаївських моряків кам'ячани розгромили юнкерів. В цих боях загинув більшовик Н. П. Новиков, член партії з 1915 года. Очолювали цю операцію М. І. Арсенічев, А. М. Лихоманов, А. А. Безпалов» (Борьба за советы на Екатеринославщине, 1927).

Зазначимо, що цей хвалькуватий спогад не підтвердили інші кам'ячани, учасники боїв під Елисаветградом. Але для дослідників він важливий, насамперед, тим, що спростовує випадковість появи кам'ячан під Елисаветградом. А також попередньо помилкову версію кількох істориків, серед них і автора цієї статті, про те, що кам'ячани їхали на підтримку елисаветградців, але випадково опинилися на їх боці їхніх ворогів: анархо-більшовицьких загонів (Митрофаненко, 2006). Як правильно зазначив Максим Сінченко (красзнавець із Кропивницького), після ознайомлення зі спогадами кам'янських більшовиків, «кам'янські робітники виявилися загоном червоногвардійців».

Так на Елисаветградщині опинилися два загони кам'ячан. Один під командою Лантуха залишився на станції Знам'янка для боротьби з частинами УНР та австро-німецькими військами, інший відправився до Елисаветграда. Кам'янські червоногвардійці залишили детальний опис бою 11 березня під Елисаветградом (це був вже третій день боїв), який ми пропонуємо для ознайомлення. «На полустанку біля станції Знам'янка в бік Елисаветграда ми приїхали вночі, де застали декілька ешелонів анархістів Марусі Никифорової. Маруся налягала на тому аби наші частини були виключно під її командою та в її розпорядженні. Наш штаб категорично відмовився. Тоді ми спільно розробили план дій... На світанку в бойовому порядку та лавою врозсіп почали підходити до позицій,

зайнятих петлюрівськими юнкерами, які мали глибокі шанці. На світанку зав'язався жорстокий бій, одна наша батарея відразу потрапила в полон з людьми, а також взвод в 65 піхотинців з кулеметами, які прикривали цю батарею. У нас залишилися лише одна батарея легких гармат, а в противника окрім легкої артилерії була ще й важка артилерія та кулемети, які відкрили шалений вогонь по нашим лавам; вогонь корегувала ескадрілья, яка кружляла над нами та скидала бомби. Юнкера стріляли розривними кулями, але, незважаючи на шалений вогонь та великі втрати (!), ми продовжували наступати короткими перебіжками. Бій був запеклий; наші червоногвардійці билися як леви. Ми продовжували рухатися вперед та перебували від шанців противника вже на 100–150 кроків. Але лави анархістів, які займали правий фланг не втрималися та почали в безладі відступати. Таким чином, наш фланг обійшли й ми опинилися в напівкільці, бо анархісти не повідомили нас про відступ. Довелось й нам відступити». Відступили кам'янці до Знам'янки (Борьба за советы на Екатеринославщине, 1927).

В. Тржасковський не згадав про те, як і чому кам'янські червоногвардійці потрапили в курйозно-трагічне становище. Кам'янські пролетарії були переконані, що їх викликали для боротьби з гайдамаками та австрійцями, а не для боротьби з робітниками. Це й зіграло з ними злий жарт. У збірці спогадів елисаветградських більшовиків була згадка про це: «Кам'янці рушили на фронт. Коли вони підійшли до шанців елисаветградців, – ще сиріло. Вони спитали, тих хто був у шанцях, хто такі, – і отримавши відповідь, – робітники Елисаветграда, – сміливо почали підходити до шанців. Тут їх зустріли вогнем. Захисники Елисаветграда вирішили, що це підійшли частини М. Никифорової. (Зазначу, що правильно вирішили). Частина кам'янських робітників загинула, інші покидали гвинтівки та потрапили в полон. Їх відправили до міста» (Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционной борьбы на Зиновьевщине, 1927; Державний архів Кіровоградської області, спр. 10: 34).

Лантух (лідер кам'янських червоногвардійців) згадував, що «відійшли з великими втратами, залишивши в руках юнкерів, здається, дві гармати і багато полонених». Полонених кам'янських робітників від розстрілу врятували заводські посвідчення та розрахункові книжки, а також їхній робітничий одяг, а також в цілому гуманне ставлення до полонених (Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционной борьбы на Зиновьевщине, 1927). Місцева преса писала про цей факт: «Ми б'ємось, а не караємо. Розстріл полонених вкрис нас ганьбою» (Кизименко, 2004: 221–222). Збереглися свідчення двох полонених Бесчастних та Рибаса про те, що керівники повстання рятували полонених від «суду Лінча» з боку захисників міста (Державний архів Кіровоградської області, спр. 10: 34).

З'ясувавши ситуацію, «Тимчасовий комітет революції» м. Елисаветграда, який керував обороною, склав відозву, яку з аеропланів поширювали серед кам'янів, із роз'ясненням позиції захисників міста (Антонов-Овсеєнко, 1928: 67). Наведемо уривок цієї листівки: «Товариші! Зі слів ваших полонених нам відомо, що вас переконали в тому, що мсто захопили гайдамаки, австрійці та германці! Товариші робітники!

Не вірте цій брехні, не вірте тим, хто посилає вас проливати братерську кров. Ми робітники й солдати повстали проти зграї грабіжників та вбивць Марусі Никифорової, але не проти революційних робітників... Закликаємо вас прислати до нас ваших представників аби вони переконалися в правді наших слів... Все населення м. Єлисаветграда звертається до вас з проханням припинити кровопролиття» (Стасюк, 2018: 123). Бої на деякий час вдалося припинити. Напевне, кам'ячані відмовилися продовжувати наступ на Єлисаветград. Зокрема, Трифон Гуляницький – лідер єлисаветградських більшовиків згадував: «Припинилася ця бійня тому, що катеринославський робітник (насправді робітники – прим. Ю. М.) із загону потрапив у полон до ельвортівських бійців (завод Ельворті в Єлисаветграді) і вся провокація з'ясувалася й зіткнення припинилося» (Державний архів Кіровоградської області, спр. 34: 35).

Невдовзі бої поновилися і кам'янци такі зуміли потрапити до Єлисаветграда. 12 березня у розпал боїв між містянами та никифорівцями до міста з тилу з боку Помічної увійшли загони анархіста Андрія Полупанова (союзника більшовиків, який прибув до Єлисаветграда з Одеси на бронепотязі «Воля або смерть!» разом з ... О. Белінковичем, дії якого спричинили Єлисаветградське народне повстання) та більшовицькі загони Сіверса у кількості 600 чол. Бронепотяг Полупанова застав захисників міста зненацька, адже він неочікувано заїхав у тил з протилежного від фронту боку. В цей час на вокзалі знаходився лише один патруль, який побачивши значну перевагу ворога розбігся. Полупанову вдалося захопити артилерію містян. Бої було припинено. Маруся відступила до Знам'янки. Андрій Полупанов звільнив захоплених у полон кам'янських робітників. І знову не обійшлося без кур'йозу. Відомий місцевий злодій Васюта скористався звільненням полонених кам'янци і зумів звільнити під виглядом матросів та робітників кількох злодіїв.

13 березня 1918 р. до Єлисаветграда, який вже не чинив опору, з боку Знам'янки вступили загони кам'янських червоногвардійців, які хотіли забрати своїх полонених земляків. В. Тржасковський згадував про значні збройні та їстівні запаси, які вони здобули в Єлисаветграді і навіть про три захоплені аероплани. І зухвало зазначив, що радянську владу в місті було відновлено, що було далеко від правди, як і свідчення про трофейні аероплани (Борьба за советы на Екатеринославщине, 1927).

Кам'янський червоногвардійський загін повернувся до Катеринослава зі значними втратами. Якими вони були? На це питання складно відповісти.

Література:

1. Борьба за советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей / Днепропетр. Истпарт ; Окруж. комис. по проведению 10-летия Октябрьской революции. Днепропетровск : Друк. ім. 25-річчя ВКП Поліграфтресту, 1927.
2. Босько В. Маруся Никифорова встановлювала Радянську владу в Єлисаветграді. *Народне слово*. 1993. 28 січня.
3. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). Ф. П. – 5909, оп. 1, спр. 34.
4. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). Ф. П. – 5909, оп. 1, спр. 10.
5. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). Ф. 18, оп. 1, спр. 578.
6. Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционной борьбы на Зиновьевщине. Зиновьевск, 1927. URL: <https://old.library.kr.ua/elib/zinov/index.html>
7. Известия Елисаветградских комитетов социалистических партий. 1918. 15 февраля – 2 марта.

За матеріалами думи під час «народного повстання» в Єлисаветграді 56 захисників міста загинуло, 126 – поранено (Державний архів Кіровоградської області, спр. 578: 86). Статистика більшовиків є дещо іншою, як і оцінка характеру та значення повстання в Єлисаветі. Захист міста, який єлисаветградці вважали найкращими сторінками в його історії, більшовики назвали «контрреволюційною провокацією». А в численних жертвах звинуватили штаб з охорони Єлисаветграда – Тимчасовий комітет революції: «На їх совісті жахливі бої єлисаветградських робітників з частинами Никифорової та робітниками з Кам'янського, Катеринославської губернії. 86 вбитих и 140 поранених – результат «вопиющей провокації», приведшей к боям 24–26 февраля» (Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционной борьбы на Зиновьевщине, 1927).

Чому різняться цифри загиблих та поранених? Напевне більшовики до «жертв повстання» зарахували і кам'янських робітників, які билися на боці анархо-більшовицьких загонів.

Після своєї перемоги більшовики зробили все, щоб події під Єлисаветградом березня 1918 р., було забуто. Аби не пояснювати нащадкам чому в їхній чорно-білій версії історії з класовим підходом до революції єлисаветградські робітники повстали проти «робітничо-селянської влади».

Результати дослідження. Отже, в Єлисаветграді та його околицях в березні 1918 р. відбулися події, які історик Володимир Чоп влучно назвав «парадоксом революції» (Чоп, 1998: 30). Помилка В. Антонова-Овсієнка виявилася фрейдівською, бо участь мешканців Катеринославської губернії в тому повстанні була достатньо помітною, а втрати з їхнього боку значними. Протягом тривалого часу більшовики намагалися приховати свою причетність до загибелі десятків робітників або перекласти провину на інших. Адже саме вони свідомо ввели в оману робітників Кам'янського та відправили їх під Єлисаветград приборкувати повстання рушійною силою якого були робітники єлисаветградських заводів! Проте недаремно сказано: «Істина данина часу!». Дослідження сторінок «народного повстання» в Єлисаветграді дозволило з'ясувати й долю кам'ячан. Цікаво, що невдовзі ще одна сила «народного повстання»: 8-й авіаційний дивізіон після єлисаветградських подій була передислокована саме до Катеринослава. Тож революційні зв'язки сусідніх країв: Поінгулля та Придніпров'я були тривалими, а їх дослідження є перспективним напрямком для істориків-краєзнавців, тому викладений у статті матеріал стане в нагоді потенційним дослідникам періоду визвольних змагань в Україні 1917–1921 рр.

8. Кизименко П. Місто вибухнуло повстаннями. Пам'ять степів. Кіровоград : Мавік, 2004. С. 220–222.
9. Митрофаненко Ю. «Народне повстання в Єлисаветграді» 1918 р. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України* : збірник наукових праць. 2006. Вип. № 26. С. 95–125.
10. Митрофаненко Ю. Боротьба за владу в Єлисаветі в січні-лютому 1919 р. *Роки боротьби на Єлисаветчині 1917–1922 рр. Український погляд. В 4 кн. Кн. 2. 1919 р. У вирі революції*. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2019.
11. Сінченко М. Байгород і Єлисавет 1918 року: Художній твір та історичні події. *Таємниці «Байгорода» Юрія Яновського / упор Б. Стасюк*. Кропивницький : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2018. С. 147–163.
12. Таємниці «Байгорода» Юрія Яновського / упор. Стасюк Б. Кропивницький : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2018.
13. Чоп В. Маруся Никифорова. Запорожжя : РА «Тандем-У», 1998.
14. Шепель Ф. Для нас Маруся – не просто Марія... *Кіровоградська правда*. 1994. 24 лютого.

References:

1. Borba za sovetu na Ekaterinoslavshhine. Sbornik vospominanij i statej [The struggle for advice in the Ekaterinoslav region. Collection of memories and articles] (1927). Dnepropetrovsk: Druk. im. 25-richchja VKP Poligrafrestu. [in Ukrainian].
2. Bosko, V. (1993). Marusia Nykyforova vstanovliuvala Radiansku vladu v Yelysavethradi [Marusya Nikiforova established Soviet power in Yelisavetgrad]. *Narodne slovo*, 28 sichnia. [in Ukrainian].
3. Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti (DAKO) [State Archives of Kirovohrad Region (DAKO)]. F. P. – 5909, op. 1, spr. 34. [in Ukrainian].
4. Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti (DAKO) [State Archives of Kirovohrad Region (DAKO)]. F. P. – 5909, op. 1, spr. 10. [in Ukrainian].
5. Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti (DAKO) [State Archives of Kirovohrad Region (DAKO)]. F. 18, op. 1, spr. 578. [in Ukrainian].
6. Gody borby. Sbornik materialov po istorii revoljucionnoj borby na Zinovevshhine [Years of struggle. Collection of materials on the history of the revolutionary struggle in the Zinoviev region]. (1927). Zinovevsk. URL: <https://old.library.kr.ua/elib/zinov/index.html> [in Russian].
7. Izvestija Elisavetgradskih komitetov socialisticheskikh partij [Proceedings of the Elisavetgrad Committees of the Socialist Parties]. (1918). 15 fevralja – 2 marta. [in Russian].
8. Kyzymenko, P. (2004). Misto vybukhnulo povstanniamy. Pamiat stepiv [The city erupted in uprisings. Memory of the steppes]. Kirovohrad: Mavik, pp. 220–222. [in Ukrainian].
9. Mytrofanenko, Yu. (2006). «Narodne povstannia v Yelysavethradi» 1918 r. [“Peoples Uprising in Yelisavetgrad” in 1918]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy* : zbirnyk naukovykh prats, vol. 26, pp. 95–125. [in Ukrainian].
10. Mytrofanenko, Yu. (2019). Borotba za vladu v Yelysaveti v sichni-liutomu 1919 r. [The struggle for power in Elizabeth in January-February 1919]. *Roky borotby na Yelysavetchyni 1917–1922 rr. Ukrainyskyi pohliad. V 4 kn. Kn. 2. 1919 r. U vyri revoliutsii*. Kropyvnytskyi : Imeks-LTD. [in Ukrainian].
11. Sinchenko, M. (2018). Baihorod i Yelysavet 1918 roku: Khudozhnii tvir ta istorychni podii. Taiemnytsi «Baihoroda» Yurii Yanovskoho [Baygorod and Elizabeth in 1918: A work of art and historical events. Secrets of “Baygorod” by Yuri Yanovsky]. Kropyvnytskyi: TOV «Imeks-LTD», pp. 147–163. [in Ukrainian].
12. Stasiuk, B. (2018). Taiemnytsi «Baihoroda» Yurii Yanovskoho []. Kropyvnytskyi : TOV «Imeks-LTD». [in Ukrainian].
13. Chop, V. (1998). Marusja Nikiforova [Marusya Nikiforova]. Zaporozhe: RA «Tandem-U». [in Russian].
14. Shepel, F. (1994). Dlia nas Marusia – ne prosto Mariia... [For us, Marusya is not just Maria ...]. *Kirovohradaska pravda*, 24 liutoho. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 10.08.2021
The article was received 10 August 2021

УДК: 352.07(477.7)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-34-7>

СПЕЦІАЛЬНІ, ДОДАТКОВІ ТА ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАКОНИ ДЛЯ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Черемісін Олександр Вікторович,
доктор історичних наук,
професор кафедри професійної освіти
Херсонського державного аграрно-економічного
університету
al.cheremisin@gmail.com
orcid.org/0000-0003-0173-0489

У статті аналізується дія спеціальних, додаткових та індивідуальних законодавчих актів, які приймалися центральною владою з метою доповнення та уточнення позицій Жалуваної грамоти 1785 р. для покращення фінансового становища міст південноукраїнського регіону. Роль регіонально-індивідуальних законів для міст Півдня України була надзвичайно важлива, оскільки вони створювали можливості для розвитку міських бюджетів та торгівлі. Спільними у всіх губерніях Півдня України були акцизні збори, винні відкупи, постійна повинність. Різнилися у приватних пільгах. Так, для міст Катеринославської губернії більш характерним явищем було станові виплати, для міст Таврійської губернії більше пільг надавалося для розвитку торгівлі та щодо земельної власності. Єдиною губернією Півдня України, у міста якої призначалась певна грошова допомога, була Херсонська. Із державної казни надавалось фінансове заохочення містам за найкраще виконання державних податків, але висновок можна зробити лише єдиний, що в містах Півдня України було незадовільне фінансове становище. Нові закони стимулювали появу багатьох позитивних явищ, але особливо не покращувалася фінансова система міста. Так, самоврядування отримало більше можливостей і прав у веденні міського господарства і більше самостійність у формуванні та використанні бюджету. Але сам загальний план поділу кошторисів на обов'язкові та необов'язкові витрати, прибутки поточні та випадкові, прямі та не прямі, ординарні та надзвичайні збереглися без особливих змін. У висновках відзначено, що результатом дії додаткових, спеціальних та індивідуальних законів стало те, що новостворені міські громадські інституції влади на Півдні України отримали обов'язкові витрати на державні потреби із значно зменшеними можливостями у фінансовій та господарській ініціативі. Тому соціально-економічна активність виявилася в замкнутому просторі законодавчо-адміністративних настанов, але із розвитком індивідуальних особливостей у діяльності кожного окремого муніципалітету.

Ключові слова: Південь України, міське самоврядування, муніципалітет, законодавство, правова система.

SPECIAL, ADDITIONAL AND INDIVIDUAL LAWS FOR THE MUNICIPAL GOVERNMENT OF THE SOUTH OF UKRAINE IN THE LATE 18TH – THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Cheremisin Oleksandr Viktorovych,
Doctor of Historical Sciences,
Professor at the Department of Professional Education,
Kherson State Agrarian-Economic University
al.cheremisin@gmail.com
orcid.org/0000-0003-0173-0489

The paper analyzes the effect of special, additional and individual legislative acts adopted by the central authorities in order to supplement and specify the positions of the Charter of 1785 to improve the financial state of the towns and cities in the Southern Ukrainian region. The role of the regional-individual laws for the towns and cities in the South of Ukraine was extremely important since they offered opportunities for the development of the municipal budgets and trade. Excise duties, farming of revenues and servitude were common for all the provinces in the South of Ukraine. They differed in private privileges, for instance, class payments were more characteristic of the towns in Ekaterinoslav province, more privileges were given on trade and land ownership for the towns of Taurida province. The only province in the South of Ukraine, the towns of which were given some financial assistance, was Kherson province. Financial support was given to the towns from the state treasury for the best payment of the state taxes. But the only conclusion that can be drawn is that the towns and cities in the South of Ukraine did not have a satisfactory financial position. According to new laws, many positive phenomena were introduced, but the financial position of the towns and cities did not improve. For instance, the self-government had more opportunities and rights in managing the municipal economy and more independence in the formation and use of the budget. But the general plan of dividing estimates into mandatory and non-mandatory costs, direct and indirect, current and occasional profits, direct and indirect, ordinary and extraordinary remained without changes. The conclusions emphasize that, as a result of the effect of additional, special and individual laws, the newly-established municipal public authorities in the South of Ukraine received mandatory costs for the state needs with much less opportunities in financial and economic initiative. Therefore, the social-economic activity was enclosed in the space of legislative-administrative directives, but the activity of individual municipalities had their own specificity of the development.

Key words: the South of Ukraine, municipal authorities, municipality, legislation, legal frame.

На сучасному етапі українського державотворення відбувається реформування системи місцевого самоврядування на принципах децентралізації. Основною метою цих реформ є перетворення вже існуючої адміністративної та самоврядної системи

на ефективний чинник прискорення соціально-економічного розвитку регіонів. З метою формування сучасної ефективної системи місцевого самоврядування, ми не можемо не враховувати вітчизняний історичний досвід, який надасть можливості вивчити

і проаналізувати процес становлення органів громадського управління на місцях.

Однією із сучасних перспективних тематик історичної науки стало вивчення діяльності самоврядування українських регіонів, в тому числі і в соціально-економічній сфері. Так, наприклад, елементи досліджуваної нами проблеми знаходили своє часткове вираження у дослідженнях В. Горбачова (1995), О. Марченко (1997), Т. Плаксії (2001), Т. Щерби (2001), А. Дорошевої (2009) та інших, а саме: формування, структура і компетенція муніципальних органів, їх бюджетна політика і практична діяльність у господарській і соціально-культурній сферах.

Але не дивлячись на загальну репрезентативність історичних досліджень за визначеною тематикою, досі залишаються невирішені проблеми впливу додаткових, спеціальних та індивідуальних законів на становище та діяльність дореволюційних органів міського самоврядування.

Метою статті є аналіз дії положень додаткових, спеціальних та індивідуальних законів стосовно практичної діяльності думської моделі органів міського самоврядування на локальному південноукраїнському рівні як важливого феномену формування децентралізованого самоврядування, основні положення яких і до сьогоднішнього дня становлять практичний інтерес.

Для розвитку та підтримки міських фінансів були прийняті та «даровані» спеціальні пільги та приватні фінансово-господарські закони. За період з 1820 р. до 1870 р. їх було надано містам Півдня України 576. З них: Херсону – 15, Сімферополю – 21, Севастополю – 85, Одесі – 154, Миколаєву – 49, Керчі – 55, Ізмаїлу – 20, Катеринославу – 8, Бердянську – 21, іншим містам – 148 (Полное собрание законов Российской империи, 1843, Т. XXVIII: 148–151, 387–388; Полное собрание законов Российской империи, Т. XXIX: 159; Полное собрание законов Российской империи, 1832, Т. 1: 317–515; Полное собрание законов Российской империи, 1843, Т. XXV: 550–551).

Головними завданнями пільг і фінансово-господарських розпоряджень було уточнити зміст Жалуваної грамоти 1785 р. та поліпшити фінансово-майнове становища міських бюджетів. Вони не приймалися як заходи з далекоглядними планами, а були ситуативними, тож через певний час втрачали свою актуальність, оскільки необхідно було приймати нові постанови, які б відображали реальний стан речей.

Додаткові, спеціальні та індивідуальні закони були розраховані на певний термін. Максимальна їх тривалість досягала 25 років. Але більшість приватних законодавчих актів були розраховані на разову виплату від 100 до 8 000 руб. Більшість виплат йшла на не прибуткові заходи (допомога гімназіям, студентам, канцелярські витрати та інші). Загалом ті заходи, які б мали фінансуватися з державного казначейства, цими законами перекладалися на міські бюджети (Полное собрание Российской империи, 1843, Т. XXVI: 260).

Власне підтримку міських фінансів Півдня України розпочав ще Павло I: кримських татар захищав від військового та бюрократично-чиновницького свавілля, спрямованого на відбирання земель. Він наказував Новоросійському військовому губернатору суворо карати осіб, причетних до земельних скандалів,

і створювати спеціальні комісії для вирішення суперечностей. Фінансування цих заходів наказано було зараховувати на міські бюджети (Полное собрание Российской империи, 1843, Т. XXVI: 260). Павло I дозволив збирати спеціальний податок із дворянського майна для утримання органів громадського управління. Завдяки цьому заходу в містах збільшився річний прибуток до 4 тис. руб. (Полное собрание Российской империи, 1843, Т. XXV: 226–228).

Спеціальним доповненням від 8 серпня 1798 р. закон дозволив губернаторам суворо контролювати міські гроші, які перераховувалися на утримання поліції, а від городян суворо заборонив приймати подарунки (Полное собрание законов Российской империи, 1843, Т. XXVI: 800–801). Цей законодавчий акт нормалізував систему відносин цивільних управлінь з військовими (Полное собрание законов Российской империи, 1843, Т. XXV: 107–108) і запровадив для губернаторів, віце-губернаторів і членів губернських управлінь відпустки (Полное собрание законов Российской империи, 1843, Т. XXV: 256–257). Таким чином, для поліції була спрощена система виплат заробітної плати. Згідно з цим законом поліція могла отримувати зарплату напряму з міських бюджетів без спеціального звернення до Казенної палати. Оскільки в муніципалітетах збиралися не тільки місцеві податки, а й державні (подушні й оброчні), 19 серпня 1798 р. (Полное собрание законов Российской империи, 1843, Т. XXV: 347–348). вийшов закон, за яким заборонялося магістратам і міським думам довго утримувати у себе державні кошти і через короткий термін відраховувати їх до Казенної палати. Іншим законом від 31 травня 1799 р. Павло I знову покідувався про поліцію, але тільки в губернських містах, дозволивши їй фінансування із міських бюджетів сумою до 12 000 руб. (Полное собрание законов Российской империи, 1843, Т. XXV: 668–671), на відміну від закону 1782 р., який зазначав, що поліція повинна фінансуватися із загальних державних прибутків.

У зв'язку із цією обставиною адміністрація Павла I вперше зайнялася розробкою спеціальних форм для щорічних звітів для Казенної палати. Законами 1799 р. магістратам та міським думам наказувалось у звітах відмежовувати державні податки від міських, показувати недоїмки. Казенні палати повинні були суворо стежити за доцільністю видатків (Полное собрание законов Российской империи, 1843, Т. XXV: 738–740).

Містам Кримського півострова Павло I подарував право порто-франко 13 лютого 1798 р. на 30 років та всі можливі дозволи мешканцям усіх міст отримувати вигоди від цього становища (Полное собрание законов Российской империи, 1843, Т. XXV: 61–68). Як бачимо, Криму «дарували» порто-франко (безмитна торгівля) раніше, ніж Одесі. В історіографії завжди вважалося, що саме право порто-франко врятувало Одесу і надало їй шалені можливості для розвитку торгівлі, призвело до розквіту самого міста і надзвичайно збагатило його бюджет. На 1860 р. Одеса вихвалялася 4 млн. прибутками. Але тоді виникає питання: якщо порто-франко врятувало торгівлю і розвиток Одеси, то чому це ж саме право не врятувало міста Кримського півострова? Відповідь на це запитання вже шукали іноземці ще на початку XIX ст. Вони вважали, що Одесу врятувала контрабанда, товари від якої потрапляли на ринки

багатьох міст України та Росії. Що ж стосується міст Кримського півострова, то міста не змогли отримати значну користь від торгівлі за правом порто-франко, оскільки контрабанда не мала значного поширення і не стимулювала місцевих торговців.

Хоча, все ж таки, Одеса отримувала набагато більше різних пільг, ніж інші міста регіону. Так, наприклад, 24 січня 1802 р. Олександр I подарував пільги Одесі на 25 років, звільнив від «постою» та наділив бюджет 10 частиною митних зборів на утримання порту в місті (Полное собрание законов Российской империи, 1843, Т. XXVII: 25–27). Іншими законами призначав у місто керівників, запроваджував карантинні обмеження (Полное собрание законов Российской империи, 1843, Т. XXVII: 708–709) (на що асигнував великі гроші з державної скарбниці), дозволяв безмитно ввозити і вивозити товари, поселятися або не поселятися в Одесі (Полное собрание законов Российской империи, 1843, Т. XXVIII: 191–195), а військовому губернатору Дюку де Рішельє дозволили надавати патенти на підняття Російських прапорів на купецьких кораблях, навіть за державний рахунок побудували магазини для товарів (Полное собрание законов Российской империи, 1843, Т. XXVII: 442–443). Після цих позитивних заходів і отримання різних привілеїв городяни забули про сплату державних податків, тому що довелося спеціальним законом від 19 лютого 1804 р. зобов'язувати одеситів сплачувати міські та земські повинності «безприкословно» (Полное собрание законов Российской империи, 1843, Т. XXVIII: 100). Олександр I надав місту право порто-франко у 1819 р. Він же присвятив Одесі найбільшу кількість приватних законів. Сам Південь України Олександр I вважав недобудованим та занедбаним, як писав градоначальнику Одеси Дюку де Рішельє (Полное собрание законов Российской империи, 1843, Т. XXVII: 443–445), край цей Новоросійський знаходиться в занедбаності, і він уже не знає, за які справи братися спершу, бо не встигає завершувати одні справи, як з'являються інші проблеми.

Після вивчення стану справ у південноукраїнському регіоні уряд Олександра I прийшов до висновку, що міські фінанси знаходяться взагалі в не задовільному стані, і потрібні заходи, спрямовані на поліпшення становища. Тому законом від 22 червня 1803 р. на користь міських бюджетів надавався 1% «питним» збором (Полное собрание законов Российской империи, 1843, Т. XXVII: 687–689). І після недовгих підрахунків стало зрозуміло, що міські бюджети зможуть отримувати збір, приблизно еквівалентний 4000 руб., а витратити з них – не більше 2640 руб. Тому справа вважалась прибутковою.

На обговоренні було навіть питання про перехід фабрик і заводів у муніципальну власність, але законом від 15 квітня 1804 р. вони залишились у державній власності (Полное собрание законов Российской империи, 1843, Т. XXVIII: 268–269). Зазначений факт можна вважати першою спробою наділити міське самоврядування муніципальною власністю.

Севастополю та Феодосії призначалися інші регіонально-індивідуальні закони (Полное собрание законов Российской империи, 1843, Т. XXVIII: 148), за якими вони оголошувалися важливими військовими портами із специфічними нормами управління. У м. Феодосія

з метою покращення міських прибутків надалась можливість збирати на користь муніципалітету збір з привозних товарів та частку з винного відкупу, а вже 6 квітня 1806 р. була дарована пільга у торгівлі на 25 років. Для вирішення земельних питань у Таврійській губернії (єдиній в державі губернії), створювалась спеціальна Комісія, якій заборонялось проведення генерального межування (Полное собрание законов Российской империи, 1843, Т. XXVIII: 288–292).

З 1806 р. уряд Олександра I розпочав активно розробляти систему міського фінансування. Так, законом від 26 лютого 1806 р. міським думах було дозволено укладати контракти з фізичними та юридичними особами на суму більшу 10 тис. руб., що стало доповненням до 145 ст. Міського положення 1785 р. (Полное собрание законов Российской империи, 1843, Т. XXIX: 103–104). Але, це доповнення діяло тільки на території півдня України. На інші регіони воно не поширювалося. Для вирішення проблеми недоборів податків з купців та міщан законом від 10 травня 1806 р. до складу міських прибутків дозволено включати 1% з винного продажу (Полное собрание законов Российской империи, 1843, Т. XXIX: 257–259). Для Катеринослава була розроблена спеціальна програма для розвитку садівництва, законом від 14 серпня 1806 р. з державної скарбниці виділена сума у 1800 руб. (Полное собрание законов Российской империи, 1843, Т. XXIX: 690–691).

Справу за підтримки фінансового становища міст Півдня України продовжила адміністрація Миколи I, розпочавши видавати спеціальні закони про кошториси, які діяли лише в окремих містах регіону і не розповсюджувалися на інші. Метою їх було створити умови для збільшення прибутковості в кошторисах, оскільки різними державними комісіями надавалася негативна оцінка міському самоврядуванню в управлінні і розпорядженні фінансами міст.

Так, вже у березні 1824 р., було затверджено «Положення про прибутки і витрати міста Одеси і управління ними» – перше приватне та спеціальне положення для Одеси, що складало першу спробу покласти міцний фундамент міському господарству (Полное собрание законов Российской империи, 1843, Т. 39: 192–201). Даним законом вводились нові джерела прибутків та збільшувались розміри вже існуючих, а будівельний комітет отримував майже рівні права із муніципалітетом. Самоврядування зобов'язували негайно зайнятися в місті благоустроєм. В основу даного законопроекту були покладені зразки документів попередніх часів, але, все таки, саме він створив умови для збільшення надходжень до міського кошторису. Вже у 1825 р. прибутки були зібрані на 621 986 руб. більше ніж раніше.

Нововведенням для південноукраїнських міст став закон 1832 р., який забороняв цивільним губернаторам використовувати міські прибутки для проведення будівельних робіт без санкції МВС, а для того щоб отримати спеціальний дозвіл, необхідно було надати розрахунок сум із доказами (Полное собрание законов Российской империи, 1832, Т. 7: 858–859). Цей закон не задовольнив губернаторів, і в своїх щорічних звітах писали про те, що тільки вони і можуть піклуватися про міський благоустрій, а муніципалітети зовсім не цікавляться і не займаються цією проблемою, і, якщо б не вони (губернатори), то міським благоустроєм ніхто

і не займався (Полное собрание законов Российской империи, 1837, Т. 12: 60–85).

Законом 1833 р. (Полное собрание законов Российской империи, 1833, Т. 8: 227–228) були змінені строки подання звітності міськими думами з вересня місяця кожного року на січень. Цей закон поліпшив діловодство в муніципалітетах, а також позитивно вплинув на затвердження кошторисів. Якщо раніше міські бюджети підписувалися у губернаторів з вересня до березня, то із прийняттям цього закону кошториси стали затверджуватися значно швидше та оперативніше (з 1 січня до 10 лютого). Міські думи Півдня України пропонували прийняти цей закон з 1821 р.

У 1834 р. було прийнято нове положення про прибутки й витрати міста Одеси (Полное собрание законов Российской империи, 1834, Т. 9: 261–271).

За новим індивідуальним законом для Одеси вводилась пеня за несвоєчасний внесок до кошторису оцінного і поземельного зборів та звільнялися від податків мешканці будинків, які коштували менше 100 руб. Залишкові кошти пропонували віддавати Наказу громадського нагляду з метою нарощення відсотків та призначався на освітні і благодійні заходи.

Новим явищем стало формування особливого комітету для попереднього розгляду щорічних кошторисів прибутків і витрат. Такого комітету більше ніде не було і це можна вважати проявом регіонального індивідуалізму. За новим розписом близько 1/3 (31,3%) видаткового бюджету використовувалось на утримання поліції (з пожежною частиною) і військ; а якщо доповнити витрати на утримання урядових закладів, то на всі витрати виділялося менше половини видатків бюджету (43,2%). Тим не менш витрати на благоустрій міста не перевищували 9 частини видаткового бюджету (11,2%), а на утримання шкіл і благодійних закладів, що знаходилися у підпорядкуванні Наказу громадського нагляду, призначалося всього 9,5% видаткового бюджету. Таким чином, нове положення не додало великих повноважень самоврядуванню.

У 1834 р. був прийнятий новий індивідуальний закон про міські прибутки й витрати для губернського міста Херсона (Полное собрание законов Российской империи, 1833, Т. 8: 571–584), що складався із преамбули, трьох розділів та 85 параграфів. Метою прийняття закону стало збільшення прибутковості до бюджету та зменшення свавілля поліції відносно громадського управління. Були встановлені нові та збільшені старі джерела прибутків, а у витратній частині все залишалось по-старому. Нововведенням стала ліквідація будівельного комітету, а його кошти були передані в управління муніципалітету. Теоретично індивідуальний закон для Херсона був більш ретельно та професійно підготовлений, ніж для Одеси, і планувалося, що прибутки Херсона збільшаться до 150 тис. руб. Єдине, що не було враховано, – реакція поліції, адміністрації губернії та апатичність і слабкість міського самоврядування. На практиці відбулось лише незначне збільшення кошторису до 53 476 руб.

Оскільки податки з нерухомого майна збиралися неорганізовано й повільно, то боржників із часом стало більше, ніж платників податків, а промисловці та ремісники й не думали їх сплачувати. Реально прибуток до бюджету приносили лише податки з землі, що належить

місту (в Херсоні її було 47 тис. десятин, тобто 43% прибутку до бюджету), та збори за торговельну справу. До цього списку можна додати невеликий відсоток випадкових прибутків. Кошти, які відправлялися на нарощування відсотками, так і залишалися на рахунках Приказу громадського нагляду, цивільні губернатори продовжували використовувати кошти на благоустрій, а штрафи за прогін худоби міськими землями залишалися у кишенях поліції (Черемісін, 2017: 349).

В Одесі індивідуальний закон про прибутки та видатки зіграв більш помітну роль. Попри певні недоліки, обмеження діяльності муніципалітету у використанні коштів на бюджет міста загалом вплинуло позитивно. За 10 років прибуток збільшився з 76 тис. руб. до 1288262 руб. 23 коп. Із них 82% складали прибутки з використання громадської власності, 7% – з податків нерухомого майна, 8% – зборів з промисловців, 2% – зборів з торговельних договорів, 1% – випадкові прибутки. Із загальної суми прибутків на видаткову частину було використано 557095 руб. 27 коп., тобто було витрачено 43,2% від загального прибутку (Полное собрание законов Российской империи, 1866, Т. XXXVIII: 403–412).

Таким чином, для Одеси індивідуальні фінансові закони мали більше позитивного значення ніж для Херсону, але жоден закон так і не вирішив проблеми абсолютного і незалежного використання і формування кошторису.

Після Одеси та Херсону були прийняті особливі індивідуальні закони про прибутки й видатки в Києві, Москві, Санкт-Петербурзі й інших губернських містах. Однак, фінансову ситуацію вони на краще не змінювали.

За півстоліття в містах звичайні прибутки залишились майже без змін на рівні близько 50 – 60%, їх роль впала тільки в містах Катеринославської губернії до 45%. Роль допоміжних прибутків зменшилась у всіх містах: якщо на рубежі XVIII – XIX ст. вони становили третину бюджетних надходжень, то в середині XIX ст. максимальні показники були лише в містах Таврійської губернії. Роль «надзвичайних» прибутків, навпаки, максимально зросла в Катеринославській губернії – до половини бюджету. Випадкові прибутки відповідають власній назві і ніколи в міському житті не грали вагомої ролі. До середини XIX ст. вони скоротилися до 15 – 30 руб. на рік і здебільшого становили прибутки з проведених лотерей.

Завдання про самоутримання міст, яке було поставлено перед Міською реформою 1870 р., не було виконано. Але деякі принципові питання міського самоврядування, запроваджені реформою, і до сьогодні мають практичний інтерес. Саме завдяки цій реформі «міське громадське управління» перетворилося на «міське самоврядування».

Таким чином, можна зробити висновки, що в законодавстві наприкінці XVIII ст. – 1870 р. не проводилося чіткої грані між державними й міськими податками, становими, обцинними й губернськими. Багато аспектів оподаткування визначались у кожному конкретному місті індивідуально: або на розсуд адміністративної влади, або за рішенням міських обивателів. Закони закріплювали за місцевим співтовариством визначені види податків і зборів, теоретично достатніх для

задоволення місцевих потреб. При цьому органи міського самоврядування не наділялися правом самостійно встановлювати рівень місцевих податків і зборів. Але на практиці вони постійно збільшували податки, особливо для міщан і ремісників, що призводило до постійних конфліктів. Міські органи влади мали можливість перерозподіляти прибутки та витрати на власний розсуд, якщо мова йшла про непередбачувані грошові операції, та використовувати інші джерела надходження коштів для покриття витрат (наприклад, зовнішні надходження із земського збору, за умови, якщо сформований бюджет міста не перевищував 30 000 руб.). Міські бюджети були головною ланкою місцевих фінансів. Через бюджети здійснювалася мобілізація власних коштів місцевого співтовариства і їхня витрата. До прав і обов'язків міських співтовариств не належало самостійне формування, затвердження і витрата бюджету. Основна проблема фінансового стану самоврядування містилась у реалізації проведеної податкової політики. Вона будувалася на принципах розподілу

прибуткових джерел, що спиралися на концентрацію усіх ресурсів в одному місці. Не розмежовувала бюджетні повноваження, компетенцію і відповідальність різних рівнів влади. У результаті дії додаткових, спеціальних та індивідуальних законів новостворені міські громадські інституції влади на Півдні України підпали під політику подвійних стандартів російського уряду. Центральна влада наприкінці XVIII ст. проголосила принципи децентралізації, однак уже на початку XIX ст. муніципалітети були поставлені під адміністративну опіку, а схема влади централізувалася. Жалувана грамота проголошувала принципи міського фінансового самоутримання, а спеціальні і додаткові закони зобов'язували самоврядування витратити кошти на державні потреби зі значно урізаними можливостями у фінансовій та господарській ініціативі. Тому модерний стиль мислення та модернізаційна активність виявилися в замкнутому просторі законодавчо-адміністративних настанов, але із розвитком індивідуальних особливостей у діяльності кожного муніципалітету.

Література:

1. Высочайше утвержденное дополнение к начертанию правил Комиссии, учрежденной в Крыму для разбора споров по землям. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXVIII. С. 288–292.
2. Высочайше утвержденное положение о доходах и расходах города Одессы, и о управлении ими. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. 39. С. 192–201.
3. Горбачев В. П. Городское самоуправление на Украине (по реформе 1870 г.) : дис. ... канд. юрид. наук / Харьковський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 1995.
4. Дорошева А.О. Самоврядування в приморських містах Півдня України у другій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одеса, 2009. 195 с.
5. Марченко О. М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одеса, 1997. 180 с.
6. О бытии в городе Одессе Градоначальником Генерал-Лейтенанту Дюку де Ришелье и о должности его. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXVII. С. 442–443.
7. О бытии в Севастополе главному военному порту, и о снятии находящейся там портовой Таможни. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXVIII. С. 148.
8. О бытии заводам и фабрикам по прежнему в ведении Губернских Начальств. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXVIII. С. 268–269.
9. О данном наставлении Дюку де Ришелье наставлении для отправления должности. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXVII. С. 443–445.
10. О дозволении Российским и иностранным купцам всякие иностранные товары, кроме запрещенных, привозимых морем или из других Российских городов в Одессу, отправлять транзитом в Молдавию, Валахию, Австрию и Пруссию и привозимые из означенных мест на границы России препровождать транзитом в Одессу для отпуска за море. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXVIII. С. 191–195.
11. О доставлении в Казенные Палаты верных сведений из Магистратов и Градских Дум о всех гильдейских купцах и их капиталах, а от Городничих о купцах умерших, коих наследие перешло в другие руки. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXV. С. 738–740.
12. О Екатеринославских садах и о разведении дерев в оных. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXIX. С. 690–691.
13. О запрещении Начальникам Губерний принимать от градских людей подарки. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXVI. С. 800–801.
14. О наблюдении Казенным Палатам, дабы в подаваемых от Магистратов и Дум ежегодных отчетах о доходах и расходах показаны были оклады и недоимки во всех статьях. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXV. С. 550–551.
15. О немедленной отсылке из Градских Дум и Магистратов принадлежащих казне сумм. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXV. С. 347–348.

16. О платеже земских повинностей обывателями города Одессы беспрекословно; о употреблении присвоенных городу доходов на расширение порта и общественных устроений; о производстве оных Комитету, для сего учрежденному; об отсылке отчетов о суммах в Государственное Казначейство, и о назначении Членов и Казначая для Комитета. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXVIII. С. 100.
17. О подтверждении всем гражданским губернаторам, чтобы они в действиях своих относительно построек из городских доходов сообразовались с Высочайше утвержденными правилами. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 55 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1832. Собр. 2. Т. 7. С. 858–859.
18. О пожаловании льготы городу Феодосии. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXIX. С. 159.
19. О порядке сношений Гражданских Губернаторов, Губернских Правлений и прочих Присутственных мест с воинскими Начальниками и командами. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXV. С. 107–108.
20. О правилах сбора денег с дворянских имений на содержание Присутственных мест. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXV. С. 226–228.
21. О предоставлении Сенату на утверждение контрактов, заключаемых Градскими Думами, на сумму свыше 10 тыс. рублей. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXIX. С. 103–104.
22. О принятии Генералом от инфантерии Феньшем под свое управление города Феодосии и об устройстве оногo. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXVIII. С. 148–151.
23. О продолжении на 25 лет дарованной городу Одессе льготы; об освобождении сего города навсегда от постоя, и об употреблении десятой части таможенного сбора для содержания гавани в Одессе. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXVII. С. 25–27.
24. О разрешении на предполагаемое устройство города Феодосии, и о предоставлении в пользу города сбора с привозимых товаров и винного дохода. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXVIII. С. 387–388.
25. О сроке для составления Городскими Думами отчетов о городских доходах и расходах. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 55 т.] СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1833. Собр. 2. Т. 8. С. 227–228.
26. О установлении на полуострове Таврическом порто-франко на 30 лет и о даровании разных выгод жителям сего полуострова и приезжающим туда иностранцев. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXV. С. 61–68.
27. О учреждении карантина в городе Одессе. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXVII. С. 708–709.
28. Об однопроцентном сборе, в пользу городов собираемом от питейного откупа. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXVII. С. 687–689.
29. Об отпуске среди лета, для отдохновения от трудов, Губернаторов, Вице-Губернаторов и Членов Губернских Присутственных мест. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXV. С. 256–257.
30. Об удерживании в Казенных палатах части из следующих в отпуск в Градские доходы однопроцентных с винной продажи денег, в уплату состоящих на купцах и мещанах казенных недоимок. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXIX. С. 257–259.
31. Об устройстве Градских Полиций в Губернских городах. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXV. С. 668–671.
32. Об утверждении, составленной в Новороссийской Губернии Комиссии для разбора жалоб о неправильном отобрании земель в Крыму и о бытии оной под ведомством Новороссийского Военного Губернатора. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXVI. С. 260.
33. Об учреждении променной конторы в Одессе. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 45 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. Собр. 1. Т. XXVIII. С. 151–155.
34. Плаксий Т. М. Миське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX століть : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2001. 192 с.
35. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 55 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1832. Собр. 2. Т. 1. С. 317–315.
36. Положение об общественном управлении г. Одессы 30 июня 1863 г. *Полное собрание законов Российской империи*. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1866. Собр. 2. Т. XXXVIII. Отд. 1. С. 403–412.
37. Расписание доходов и расходов губернского города Херсона. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 55 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1833. Собр. 2. Т. 8. С. 571–584.
38. Расписание доходов и расходов портового города Одессы. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 55 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1834. Собр. 2. Т. 9. С. 261–271.
39. Черемісін О. В. Миське самоврядування на Півдні України в 1785-1917 рр. Херсон : Олді-Плюс, 2017. С. 349.
40. Штаты и таблицы. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)* [в 55 т.]. СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1837. Собр. 2. Т. 12. С. 60–85.
41. Щерба Т. О. Миське самоврядування на Правобережній Україні у другій половині XIX століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2001. 223 с.

References:

1. Vysochajshe utverzhdennoe dopolnenie k nachertaniju pravil Komissii, uchrezhdennoj v Krymu dlja razbora sporov po zemljam. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXVIII. S. 288–292.
2. Vysochajshe utverzhdennoe polozhenie o dohodah i rashodah goroda Odessy, i o upravlenii onimi. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. 39. S. 192–201.
3. Gorbachev, V. P. (1995). Gorodskoe samoupravlenie na Ukraine (po reforme 1870 g.) : dis. ... kand. jurid. nauk / Harkivskij nacionalnij universitet imeni V. N. Karazina. Harkiv.
4. Dorosheva, A.O. (2009). Samovrjaduvannja v primorskih mistah Pivdnja Ukraïni u drugij polovini XIX st. : dis. ... kand. ist. nauk : 07.00.01. Odesa, 195 s.
5. Marchenko, O. M. (1997). Miske samovrjaduvannja na Pivdni Ukraïni u drugij polovini XIX st. : dis. ... kand. ist. Nauk : 07.00.01. Odesa, 180 s.
6. O bytii v gorode Odesse Gradonachalnikom General-Lejtenantu Djuku de Rishele i o dolzhnosti ego. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXVII. S. 442–443.
7. O bytii v Sevastopole glavnomu voennomu portu, i o snjatii nahodjashhejsja tam portovoj Tamozhni. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXVIII. S. 148.
8. O bytii zavodam i fabrikam po prezhnemu v vedenii Gubernskih Nachalstv. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXVIII. S. 268–269.
9. O dannom nastavlenii Djuku de Rishele nastavlenii dlja otpravlenija dolzhnosti. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXVII. S. 443–445.
10. O dozvolenii Rossijskim i inostrannym kupcam vsjakie inostrannye tovary, krome zapreshennyh, privozimyh morem ili iz drugih Rossijskih gorodov v Odessu, otpravljat tranzitom v Moldaviju, Valahiju, Avstriju i Prussiju i privozimye iz oznachennyh mest na granicy Rossii preprovodjat tranzitom v Odessu dlja otpuska za more. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXVIII. S. 191–195.
11. O dostavlenii v Kazennye Palaty vernyh svedenij iz Magistratov i Gradskih Dum o vseh gildejskih kupcakh i ih kapitalah, a ot Gorodnichih o kupcakh umershih, koih nasledie pereshlo v drugie ruki. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXV. S. 738–740.
12. O Ekaterinoslavskih sadah i o razvedenii derev v onyh. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXIX. S. 690–691.
13. O zapreshhenii Nachalnikom Gubernij prinimat ot gradskih ljudej podarki. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXVI. S. 800–801.
14. O nabljudenii Kazennym Palatam, daby v podavaemyh ot Magistratov i Dum ezhegodnyh otchetah o dohodah i rashodah pokazany byli oklady i nedoimki vo vseh statjah. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXV. S. 550–551.
15. O nemedlennoj otsylke iz Gradskih Dum i Magistratov prinaldezhashhih kazne summ. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXV. S. 347–348.
16. O platezhe zemskih povinnostej obyvateljami goroda Odessy besprekoslovno; o upotreblenii prisvoennyh gorodu dohodov na rasshirenie porta i obshhestvennyh ustroenij; o proizvodstve onyh Komitetu, dlja sego uchrezhdennomu; ob otsylke otchetov o summah v Gosudarstvennoe Kaznachejstvo, i o naznachenii Chlenov i Kaznacheja dlja Komiteta. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXVIII. S. 100.
17. O podtverzhenii vsem grazhdanskim gubernatoram, chtoby oni v dejstvijah svoih odnositelno postroek iz gorodskih dohodov soobrazovali s Vysochajshe utverzhdennymi pravilami. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 55 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1832. Sobr. 2. T. 7. S. 858–859.
18. O pozhalovanii lgoty gorodu Feodosii. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXIX. S. 159.
19. O porjadke snoshenij Grazhdanskich Gubernatorov, Gubernskih Pravlenij i prochih Prisutstvennyh mest s voinskimi Nachalnikami i komandami. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXV. S. 107–108.
20. O pravilah sbora deneg s dvorjanskich imenij na sodержanie Prisutstvennyh mest. Polnoe sobranie Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXV. S. 226–228.
21. O predostavlenii Senatu na utverzhenie kontraktov, zakljucaemyh Gradskimi Dumami, na summu svyshe 10 tys. rublej. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXIX. S. 103–104.
22. O prinjatii Generalom ot infanterii Fenshem pod svoe upravlenie goroda Feodosii i ob ustrojstve onogo. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXVIII. S. 148–151.
23. O prodolzhenii na 25 let darovannoj gorodu Odesse lgoty; ob osvobozhdenii sego goroda navsegda ot postoja, i ob upotreblenii desjatoj chasti tamozhennogo sbora dlja sodержanija gavani v Odesse. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXVII. S. 25–27.
24. O razreshenii na predpolagaemoe ustrojstvo goroda Feodosii, i o predostavlenii v polzu goroda sbora s privozimyh tovarov i vinnogo dohoda. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXVIII. S. 387–388.
25. O sroke dlja sostavlenija Gorodskimi Dumami otchetov o gorodskih dohodah i rashodah. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 55 t.] SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1833. Sobr. 2. T. 8. S. 227–228.

26. O ustanovlenii na poluostrove Tavricheskom porto-franko na 30 let i o darovanii raznyh vygod zhiteljam sego poluostrova i priezzhajushhim tuda inostrancev. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXV. S. 61–68.
27. O uchrezhdenii karantina v gorode Odesse. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXVII. S. 708–709.
28. Ob odnoprocentnom sbore, v polzu gorodov sobiraemom ot pitejnogo otkupa. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXVII. S. 687–689.
29. Ob otpuske sredi leta, dlja otdohnovenija ot trudov, Gubernatorov, Vice-Gubernatorov i Chlenov Gubernskih Prisutstvennyh mest. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXV. S. 256–257.
30. Ob uderzhivanii v Kazennyh palatah chasti iz sledujushhij v otpusk v Gradskie dohody odnoprocentnyh s vinnoj prodazhi deneg, v uplatu sostojashhij na kupcah i meshhanah kazennyh nedoimok. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXIX. S. 257–259.
31. Ob ustrojstve Gradskih Policij v Gubernskih gorodah. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXV. S. 668–671.
32. Ob utverzhdenii, sostavlennoj v Novorossijskoj Gubernii Komissii dlja razbora zhalob o nepravilnom otobranii zemel v Krymu i o bytii onoj pod vedomstvom Novorossijskogo Voennogo Gubernatora. Polnoe sobranie Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXVI. S. 260.
33. Ob uchrezhdenii promennoj kontory v Odesse. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 45 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1843. Sobr. 1. T. XXVIII. S. 151–155.
34. Plaksij, T. M. (2001). Miske samovrjaduvannja Serednoï Naddniprozhshini v drugij polovini XIX – na pochatku XX stolit : dis. ... kand. ist. nauk : 07.00.01. Zaporizhzhja, 192 s.
35. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 55 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1832. Sobr. 2. T. 1. S. 317–315.
36. Polozhenie ob obshhestvennom upravlenii g. Odessy 30 ijunja 1863 g. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1866. Sobr. 2. T. XXXVIII. Otd. 1. S. 403–412.
37. Raspisanie dohodov i rashodov gubernskogo goroda Hersona. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 55 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1833. Sobr. 2. T. 8. S. 571–584.
38. Raspisanie dohodov i rashodov portovogo goroda Odessy. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 55 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1834. Sobr. 2. T. 9. S. 261–271.
39. Cheremisin, O. V. (2017). Miske samovrjaduvannja na Pivdni Ukraini v 1785-1917 rr. Herson : Oldi-Pljus, S. 349.
40. Shtaty i tabeli. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (PSZRI) [v 55 t.]. SPb. : Tip. 2 otd. E. I. V. Kanceljarii, 1837. Sobr. 2. T. 12. S. 60–85.
41. Shherba, T. O. (2001). Miske samovrjaduvannja na Pravoberezhnij Ukraïni u drugij polovini XIX stolittja : dis. ... kand. ist. nauk : 07.00.01. Doneck, 223 s.

Стаття надійшла до редакції 01.08.2021
The article was received 01 August 2021

НОТАТКИ

Наукове видання

ПІВДЕННИЙ АРХІВ SOUTH ARCHIVE

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск

Issue

— XXXIV

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 5,58. Замов. № 0821/290. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
Телефон +38 (0552) 39-95-80, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.